БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың политиклеп-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 202 (15176) ◆ 1993 чылдың октябрь 26, вторник ◆ Солунга ат салган шагы 22.30 ⇕ Садар өртээ 20 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок чээрби дөртку сессиязы

ЧААРТЫЛГАЛАРНЫ АМЫДЫРАЛ НЕГЕП КЕЛГЕН

Сессияның октябрь 22-де дүүш соонда болган кежээки хуралында «Тыва Республикада тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Хоойлунуң төлевилелин чугаалажыры депутаттар уламчылаан. Илеткелчиден айтырыгларны салган. Бо Хоойлу тус чер чагыргаларының моон соңгаар ажыл-чорудулгазын экижиделиниң үндезини болуп турары-биле оон үүлдерии сессияның киржикчилери кичээнгейлиг сайгарып, немелделерни, казылдаларны киирген. Депутаттар сөс алгаш, тус чер бот-башкарылгазының ажылын экижиделиниче, оон кадрларын шын шилип алырыныче, өөредип, кижизиделиниче чыылганнарың кичээнгейин угландырган.

Хоойлуга хамаарыштыр санал-онал солчулгазы, үүлдерге немелделер, казылдалар киирери доозулган соонда, Хоойлуну күштүг кылдыр бадылаан. «Тыва Республикадагы тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Хоойлуну күштүг болдуруп эгелээриниң талазыбиле докталалды сессия хүлээп алган.

«Тус чер бот-башкарылгазының чагырга органнарының даргаларының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажырынче сессия кирген. ТР-ниң Дээди Совединиң комитет даргазы **Н. А. Ондар** бо талазы-биле илеткел кылган. Илеткелчи болгаш санал бергеннер бо хоойлунуң улуг ужур-дузалыын демдеглээн. Чагырга даргаларына эртем-билин шыырак, чоп-биле ажылдап шыдаар, организакчы талантылыг, улузунуң, күүнезинин хереэнге сагыш-сеткилиден бердинген, ак сеткилдиг кижилерни шилип алгаш, оларны соңгуурун чугулага көрген. Чүге дээрге кожуунун, хоорайын, сумунун, арбанның чонунун амыдыралының деннелин бедидери, экономика, культура айтырыгларын болур-чогууру-биле шинтирлээри олардан хамааржыр.

Санал берген депутаттар Хоойлу төлевилелиге хамаарыштыр боттарының болдаларын илередип, санналдарын киирген. Депутат **Б. К. Шомбуй** санал бергеш, чон соңгулдаларга часпас, эн-не төлептиг удуртукчуну соңгуп аптар, кажан чагырга даргаларын томуйлап турар үеде частырыг бооп болурун чугаалаан. Кызыл районнуң чагырга даргазынга ажылдап шыдавас кижини томуйлааның шүгүмчүлээн. Тес-Хем, Эрзин районнарга Саморядов ажылдап турган. Ол көдээ-даа районнарга ажылдап болур кижи, ажыл бербээни-биле Тывадан чоруй барган. Кандыгдаа нацияның төлээзин чагырга даргазынга соңгуп ап болурун ол чугаалаан. Каш хардан өрү назылыг хамаатыны чагырга даргазынга соңгуп болурун депутаттар санналдап турду. Колдуунда чээрби бир хардан өрү назылыг кижи чагырга даргалаары таарымчалыг кылдыр санаан.

Хоойлу төлевилелинге чамдык эдилгелерни киирген, сессия күштүг кылдыр бадылаан.

Оон соонда Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының Дүрүмүнүн дугайында, соңгулдаларга белеткелдериниң болгаш ону эртпиреринин организастыг хемчегериниң талазы-биле докталалдарны сессия хүлээп алган.

Улуг өртектиг металлдарны болгаш даштарны тыварының, бүдүреринин, ажыглалының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунга немелделерни киирерии чугаалажырында орта соонуургалдыг ямыларның, алдын тывар, казар артельдериниң төлээлекчилери киришкенин Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазының оралакчызы **С. М. Козлов** сессияга дыынаткан. Ол чугаалажылга, дугуржулганың соонда чогуур немелделерни Хоойлуга киирген, ону күштүг кылдыр депутаттар бадылаан. Ховар металлдарның болгаш даштарның казып тыварын база ажыглалын экижиделин, бойдусту камгалаарын шынгыы кичээнгейге алырын сессияга депутаттар докталаткан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралынга депутаттар соңгулдаларын кажан эрттиреринин айтырының сессияга чугаалашкан. **К. А. Бичелдей** сөс алгаш, Тыва Республиканың чаа Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) хүлээп алган үеде болганда, чаа ёзу-биле ажылдаар, чаартылгаларны кылыр Дээди Хуралдың депутаттарының соңгулдаларын кыска хуусаада, хоойлу-дүрүмге дүүштүр эки шынарлыг эртпиреринин ол саналдаан. Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларын бо чылдың декабрь 12-де эрттирер дугаймда докталалды сессия хүлээп алган. Ынчангаш өске соңгулдалар-биле чергелештир Тыва Республиканың бодунуң эрге-чагырга органнарына соңгулдалар кампаниязы оон-биле эгелээн.

Яизы-бүрү айтырыгларны сессияга чугаалашкан. Тыва Республиканың улус депутады, Кызыл районнуң «Көк-Тей» совхозтуң директору турган Е. В. Горилый бодунуң эргедужаалын соора ажылган, ажыл-агыйының мал-маганын, машина-техниказын ыяй-бээр чашканнап, чиик өртекке садып-саарын турган фактбарымдааларына херек оттурарына чөпшээрел бээри-биле Тыва Республиканың хөй нуруузу боттарының ажыл-чорудулгазына харысалгалыын, ак сеткилдини көргүскен.

Дээди Совет бо эрткен чылдарының дургузунда Тыва Республиканың Конституциязын (Үндезин Хоойлузун), Тыва Республиканың күрүне суверенителиниң — бот-догуннаашкынының дугайында Декларацияны, Тыва Республиканың Президентизинин дугайында Хоойлуну болгаш өске-даа беш үүс ажыг хоойлуларны, актыларны хүлээп алган. Олар Тыва Республиканың политиктиг, экономиктиг, социал, күрүне реформаларының үндезинин салган болуп турар.

Ажыл-чорудулгавыс ыарын, берге-даа турган болза, бистин республиканың төлээлекчи болгаш күүсекчи органнарынын, оларның ажылдакчыларынын аразында кандыгдаа чөпшээрежилге чок чоруктар база маргылдаалар турбаанын ол демдеглээн.

Тыва Республиканың улус депутаттарынга, районнарның, хоорайларның, көдээ Советтериниң бүгү улус депутаттарынга соңгукчуларының мурнундан оларның ниитилелге, күрүнеге, чонга ажыктыг ажыл-чорудулгазы дээш өөрүп четтиргенин ол илеткен.

Тыва Республиканың Президентизинге, Чазаанга, министерстволарның, ведомстволарының, бүдүрүлгелериниң удуртукчулары хостуг чээли курлавырларының хемчээлиби-биле бот-боттарының аразында өре-ширеним санажылгазын 1993 чылдың октябрьда чорудар. Кредитор өрезин херек кырында дебитор өрезинин хемчээлинге киир санал, хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1993 чылдың октябрь 15.
Кызыл хоорай.
№ 87.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЫДЫК ЫРЫ

(Күрүне гимни)

Аялгазы болгаш сөзү улустуу.

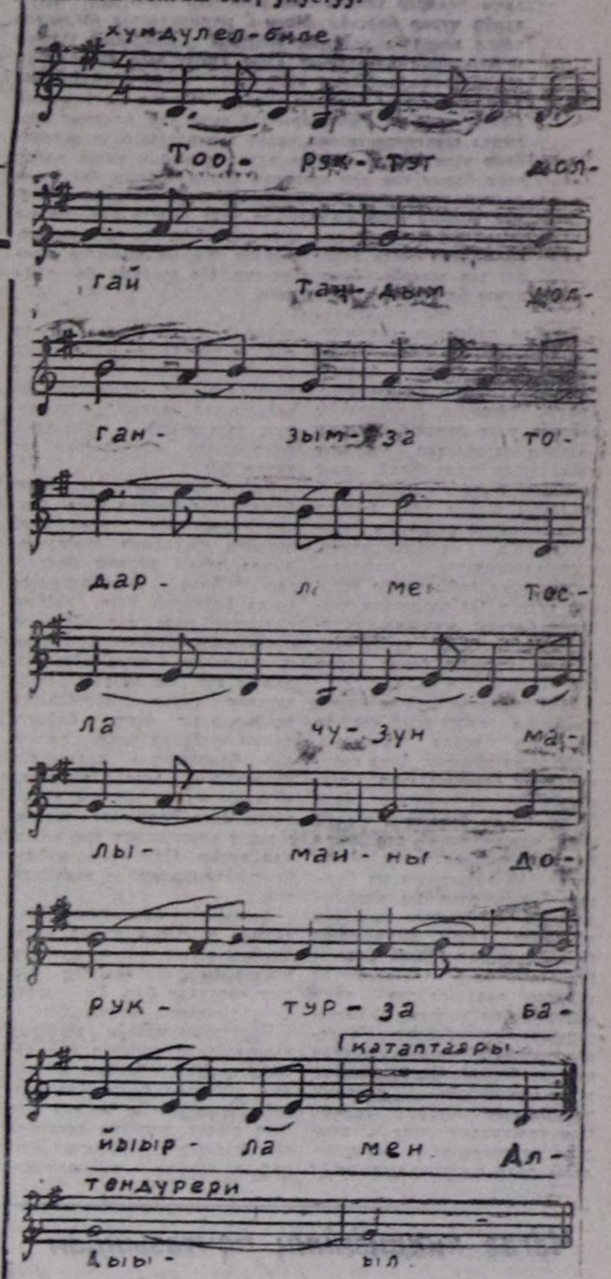

Тооруктуг долгай таңдым
Долганымза, тодар-ла мен.
Тос-ла чүзүн малымайны
Доруктурза, байыыр-ла мен.
Ал-ла боттуң амыр чоруу —
Арат чонум авыралы.

Аас-кежиним, ажык-байлаам
Ак-көк Тывам хайыралы.
Ынак тыва чуртувусту
Ыдык ырга алдаржыдаал!
Төрээн тыва чонувусту
Төөгүге мөңгеждээл!

Медээ

ЭРТКЕН ЧЫЛДААЗЫНДАН ХӨЙ

Бистиң республиканың сүт-бараан фермаларының коллективтери 11252 инекти саап турар. Ынчаарга ам сүт саалдазы кандыгы? Олар хонукта-ла ортумаа-биле 56 тонна сүттү бүдүрүп турарлар. Оортан барык-ла 45 тонна хире сүттү күрүне бүдүрүлгелери ажыглап турар. Бир баш инекке онаштыр сүт саалдазы эрткен чылдың бо үеви-биле деннээрге, оон хөй. Саалда Таңды, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарда бедик. Бо районнар саар бир инектен-не 4-4,5 килограмм сүттү саап ап, район хемчээли-биле алырга, эки көргүзүглерни чедип алгылаан. Оон ангида Бай-Тайга, Тес-Хем, Чеди-Хөл районнар хүнде-ле бир инектен 3,6-3,9 литр сүттү саап, багай эвес ажылдап турарлар.

Мурнуусту улуг шылгалда бар. Ол болза мал кыштаглаашкыны-дыр. Оортан ниитиниң малын хүр-менди ажырып алыры — бистиң шуптувустун ниити сорулгавыс.

(Бистиң корр.)

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) депутаттарының соңгулдаларының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) депутаттарының соңгулдаларын Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга соңгулдалар болгаш референдумубиле кады 1993 чылдың декабрь 12-де эрттиреринин доктаадыр.

2. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга соңгулдаларны болгаш референдумну эрттирер хүнү өскерли бээр таварылгада Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) депутаттар соңгулдаларын чогуур ол хуусааже шилчидер.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы

К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай,
1993 чылдың октябрь 22.
№ 566.

Тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

1. Тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларын Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) депутаттар болгаш Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының соңгулдалары, референдуму-биле кады 1993 чылдың декабрь 12-де эрттиреринин доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин) депутаттар болгаш Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынга соңгулдаларны, референдумун эрттиреринин хүнү өскерли бээр таварылгада тус чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларын чогуур ол хуусааже шилчидер.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы

К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай,
1993 чылдың октябрь 22.
№ 567.

Тыва Республиканың улус ажыл-агыйынга санажылгаларны сайзырангайжыдар дугайын

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Улус ажыл-агыйынга санажылгаларны сайзырангайжыдар, Тыва Республиканың банк албан черлеринге төлевир документилерин эрттиреринин болгаш хүлээп алыкчыларның счёттарынга акша киир санаарын дүргедедир сорулгабиле **доктаадырым болза:**

1. Банк албан черлери-биле төлекчилериниң болгаш алыкчыларның аразынга төлевир документилерин эрттиреринин болгаш санажылга счёттарынга түннеони киир санаарының хуусазларын республика иштинге 9 хонук, хоорайга, районга—4 хонук кылдыр доктаадыр.

2. Төлевир документилерин эрттиреринин бо Чарлыкта доктааткан хуусааларын үрээни дээш документилер чорударының саадаашкының болдурганынга буруулуг банк ажылдакчыларынга административтиг болгаш материалдыг харысалга оныар.

3. Тыва Республиканың Юстиция министерствозу 10 хонук хуусаа иштинде бо Чарлыкты күүсетпээни дээш материалдыг харысалга оныарының чурумун болгаш хемчээлин ажылдап кылгаш, Тыва Республиканың Чазаанга чугаалажып көөрү-биле киирер.

4. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукчулары чүдүрүп чоруткан бараанар болгаш кылып күүсеткен ажылдар дээш өрелерин төлээриниң соңгаардаттынмас хемчегларын алыр. 1993 чылдың төнчүзүнге чедир арыг орулганың 30-ден ээзээш эвес хуузун боттарынга саарылга акша-хөреңгизин тургузары-биле чорудар.

5. Республиканың банк албан черлериниң, министерстволарының, ведомстволарының, бүдүрүлгелериниң удуртукчулары хостуг чээли курлавырларының хемчээли-биле бот-боттарының аразында өре-ширеним санажылгазын 1993 чылдың октябрьда чорудар. Кредитор өрезин херек кырында дебитор өрезинин хемчээлинге киир санал, хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.

1993 чылдың октябрь 15.
Кызыл хоорай.
№ 87.

«Дүжүт-93»

АЖААЛДАНЫ ДООСКАН

Бойдуста болчаг чок деп чүвени бо чылын көрген бис. Чаъс-чайык хөй болган. Чер-черлерге хемнер суу эриин ажып, үерлеп-даа турган. Тараа аймаа каяладаа эки үнген. Ынчалза-даа үргүлчү чаап, бүргег хүннер улажып туруп бергениниден чамдык районнар девискээринге тараа бышпастаан. Барык-ла сентябрьның сөөлгү он хонуунга чедир көк хевээр, харын-даа чиглээр чыгыы апарган ийнк. Кандыг-даа болза, ону чогуур үезинде чидириг болдурбайн ажаап алырының аргазын ажыл-агыйларның түскай эртемниглери бодап, боттарында бар техниказын хову-шөлдерже үндүрүп, механизатор кадрларны четчелээн. Кывар-чаар материалдарга улуг бергедээшкиннер болбаан. Ажыл-агый бүрүзүнүң боттарында техниказы дүжүт ажаалдазының үезинде колдуунда-ла улуг туруушкун чок ажылдаан. Хөй-хөй колхоз, совхозтар ажаалдага ийи ээлчеглиг ажылдаарын организастаан.

Шак мындыг бир демниг хөделишкиниң түннелинде республика тараа культураларын ажаап алырын ам доозарының кырында келген. Октябрь 21-ниң байдалы-биле алырга, сыпта 2800 гектар тараа арткан турган. Октябрь 20-ге чедир Чөөн-Хемчикте «Искрада» 100, Чаа-Хөлде Шанчы ховузунда 100 хире, Таңдыда «Россияда» 900, «Революцияның чалбыжында» 600, Каа-Хемде «Улуг Октябрьда» 200, «Кызыл тукта» 260, Кызыл районда «Шамбалыгда» 100 гектар тараа арткан турган. Ону чамдык ажыл-агыйлар бо хүннерде ажаап доозупкан деп чүве биллиңгир.

Чогум тараа культураларын кыска хуусаада ажаап алыр дээш кандыг хемчеглерни ажыл-агыйлар ап турганын үстүнде каксы чугаалаан мен. Черле ниити ажылывысты санчурагайларга көргүзүп, дүжүт кайы районга кандыг болганын, канчаар ажылдап турганывысты чижектерге үндезилеп тайылбырлап көрейн. Бо чылын республика тараа культураларын 122914 гектар шөлге тараан. Октябрь 19-тагы медээ-биле алырга, оон 115518 гектарын чыттыр болгаш тавычалай кестирген. Бастырып алганывыс — 112818 гектар. Тараа дүжүду база багай эвес: республика бир гектардан-на ортумаа-биле 10,3 центнер дүжүттү алган. Бо дээрге эрткен чылдыынга деннээрге, эдээн бедик көргүзүг болуп турар. Тараа ажаалдазын Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Тес-Хем, Чеди-Хөл районнар доозупкан.

Ажаалданы шак мынчаар шалыпкын доозуптарынга бир улуг дөгүм, деткимче болган үүл болза, тус-тус районнар, ажыл-агыйлар бот-боттарынга кижи болгаш техника күжүбиле чогуур дузаны чедирип, көргүскени болур. Чижээ, «Хемчик», «Кызыл-Даг», «Ак-Туруг», «Ак-Хем», «Ийи-Тал», «Ак-Тал», «Кызыл тараачын», «Межегей», «Енисей» болгаш оон-даа өске ажыл-агыйлар, коллективтиг бүдүрүлгелер дуза дилел келген районнарга, ажыл-агыйларга үе-шак чылдырып, үнээргедип турбайн, дораан барып, боттуг дузаны херек кырында чедирген. Маңаа ийи-бир чижектен киирейн. Чижээ, «Ак-Туруг» совхоз Шанчының тараажыларынга 5 комбайн, 2 автомашина, каннакчы бир агрегат-биле дузалаан. Бо дээрге улуг күш ышкажыл. Ийи-талчылар шанчыжыларга 3 комбайн, 2 трактор-биле дуза көргүзүп, ам ында ажылдап турарлар. Шак мындыг бот-боттарынга дуза чедирилгези барык бүгү районнарга болган. Ийет, бир кижиниң ажылын өскези бо берге рынок үезинде кайын халас кылып, бүдүрүп бээр чүве деп. Бо бүгү харылзажылга дугуржулгалыг керээ ёзугаар боттанган дээрзин чугаалаар апаар.

Бо чылгы дүжүт ажаалдазынга Саян артындан садып алганывыс техника улуг киржилгелиг болган. Бистер комбайнарны Красноярск хоорайдан, а жатканларны Назароводан садып алгыладывыс. Оларны, ниитизи-биле 106 комбайнны, маңаа эккелгеш, удур эптеп, чыып турувустала үе эрте бергеш, ынчангаш олар ажаалдаже шала орайтап киргеннер. Ынчалза-даа оларны шыдал-быразы кошкак ажыл-агыйларга, тараалак черлерге үлей хуваап турганы, ниити күшке немей киришпирип шыдаан бис. Бедик сыныар баштарынга эвес, харын улам ишкээрлеп, чоок даглар кырынга дүжүпкен хар дүвүрелди болдуруп турааа, аяс хүннер уламчылап турганының хараазы-биле ажаалдага темп черле кудулаваан.

Кайы-даа районга, кайы-даа ажыл-агыйга тараа культураларының дүжүду эки болганынга өөрүп турар бис. Ылаңгыя Эрзин биле Тес-Хем районнарның девискээри дыка чаагай дүжүттү «шаныаан». Тараалар эвес дижиривис Тес-Хемде «Ак-Эрик» коллективтиг бүдүрүлге бир гектарданна 23, «Чодураа» совхоз 27,5, Эрзинде «Мөрен» коллективтиг бүдүрүлге 21,1 центнер дүжүттү ажаап алган. Тараазы чаагай, элбек үнген өскеда ажыл-агыйлар, коллективтиг бүдүрүлгелер хөй. Оларны он-ону-биле адап болур. Республикага тараа ажаалдазы колдуунда адаптады бергенде, ажаап алдынган дүжүттү каяа кадагалап, ыыгжаарын ам баш удур бодаар болза эки. Бо хүннерге чедир күрүне чагыынче 20 мун тонна тараа ажыл-агыйлардан кирген. Чамдык черлериниң шаныары долу, шуут-ла саваырап турар деп болур. Ындыг болганда, артыкшылдыг тараазын ажыл-агыйлар өскээр садып, сайгарып ап эгелезе черле ажырбас. А оон артканын боттарының ажылчыннарынга чедиштирер апаар. Ол база-ла халас эвес болгай. Акша-шалың ориунга баар, ындыг болганда гарааны эрте дээре сайгарганы дээре-дир.

А оон ынай хүнүн бодаваа деп чүве бар. Ол чүл? Келир чылдың дүжүдүнге чеже хемчээлдиг үрезин херегин амдан эгелеп курлап, шыгжап алыры-дыр. Бо талазы-биле ажыл амдыызында республиканың ажыл-агыйларында багай эвес эгелээн деп санаан турар мен. Октябрь 19-тагы медээ-биле алырга, колхозтар, совхозтар, коллективтиг бүдүрүлгелер 21754 тонна үрезинин арыглап, складтарда уруп алган. Бо дээрге ниити хереглелдиг 71 хуузу-дур. Эрткен чылдың бо үезинде бистер үүгле 12 мун ажыг тонна үрезин белеткеп алган турган бис. Үрезин арыглаашкыны Таңды, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик районнарда бедик темп-биле эгелээн. Бо ажылды Бии-Хем, Улуг-Хем, Кызыл районнарның ажыл-агыйлары багай эвес чорудуп турарлар. Ынчаарга бир чепес чүүл бар. Чүл дээрге моон мурнуунда хөй чылдар дургузында салбырлар болуп, кагдынып бар чыткан чурттакчылыг сууржугаштар ам совхозтар, азы коллективтиг бүдүрүлгелер апаргылаан. Ынчангаш оларда шаныар-даа, складтар-даа чок болуп турар. Оон кадында ында тараа арыглаар техника база чок. Мынчап кээрге, тараа арыглаар, ону шыгжап алыр ажыл бергедээшкиннерге эмдан эгелеп таваржы берген. Чижээ, «Чал-Кежиг» ажыл-агый кожазы С. К. Тока аттыг совхозтуң шаныында тараазын төп, ында арыглап, аргастанып турар. А «Кара-Булунда» шан, склад бар-даа болза, олар тар, бичии. А Сүт-Хөл районнуң «Кызыл-Тайга» совхозунда тараа хүлээп алыр чер, склад чок. Мындыг чижектер оон өске-даа ажыл-агыйларда бар, бо айтырыгны дарый шинтирлевес болза, үрезин арыглаашкынынга моовдак ала-чайгаар тургустунуп келир.

Дорту-биле чугаалаарга, бо чылын тараавыс четчир-дир. Ынчангаш ону үеи-даян төтчеглевейн, арыглап, курганып, шыгжап алгаш, ажыктыг болгаш орулгалыг кылдыр чарыгдаарывыс арткан-дыр.

Александр ХОВАЛЫГ.

Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунун чер ажылы киллизиниң начальниги.

ЫНЧАНМАСТЫҢ АРГАЗЫ ЧОК

Рынокту экономиканың берге үезинде чоннуң амыдыралын баксыратпас, оларга чогуур деткимчени, дузаны чедирер талазы-биле ажылдар чер бүрүде чоруттунуп турар болгай. Моон мурнунда-даа чылларда чонга ачы-дуза чедирер, оларның таваржып турары бергелеринге дузалажыр дээш эвээш эвес ажылдарны чер-чердерде, ылангыя коммунал ажыл-агыйларының ажылдакчылары чорудуп турар. Бистің бо алырның кылыр ужурлуг ажылдары-даа дыка хөй, оларның аразында шинтпирлеттинип чадап турарлары база эндерик боор чүве болгай. Бистен дуза дилевес-ле кижи, албан чери барык чок деп чугаалап болур. Оларга бис дузалажыр, үрелген үүлдерин кылып бээр, материалларындаа тыпчып бээр ужурлуг-ла улус болгай бис. Ужуру болза ындыг турар-даа чүве-дир ийин. А херек кырында байдал дыка берге дээрзин чамдык кижилер шоолуг-даа эскербес боор чүве-дир. Ол дугайын бо чүүлүмге база чугаалай бээр мен.

Тес-Хем районуң коммунал ажыл-агый чери 1960 чылда тургустунган болгаш районуң албан черлеринге, бүдүрүлгелеринге, чурттакчы чоннуга улуг дузаны чедирип, бодунуң харылаар үжүрлүг ажылдарын черле багай эвес күүседип келгенин маңаа чугаалаары чугула деп бодаар мен. Ылангыя районуң колхозтарында, совхозтарында, ясли-садиктеринде, школаларында дыка хөй дузаны чедирип келген. Ол черлернің хөтерин болгаш өске-даа үүлдерин чүп берип, кургаткаш, оларга чедирип берип турар бис.

1988 чылдан эгелеп районуң коммунал ажыл-агый черинге хеп чүүр черин ажыдып, ажыглалга киргеп. Аваа суурнуң чону боттары кээп, хепсынын чүп ап турарлар. Ылда 50 кг, 25 кг болгаш 5 кг хеп чүүр машиналар салдынган болгаш ажылдап турар. Амыы уеде 10 килограммның болгаш 5 килограммның машиналарынга хеп-сынын чон чүп ап турар. Оон чылдагааны база биллингир болгай: үениң бергедээни-биле чергелештир үстүнде адаанын хеп чүүр машиналарга артык кезектер-даа тывылбаан, оларның өртек-үнези-даа улгаткан чүве-ле болгай. Ол машиналар шуут эргижирээн, оларның чамдыктары шуут үрелген. Оон үржуунган чонга ачы-дуза чедиреринің айтырыгларын долу шинтпирлеттинмейн чагыдып алырын билир. Ынчалза-даа солуннар чамдыкта четче келбейн баар-дыр. Чижээлээрге, 1992 чылда «Здоровье» журналды он айдан тура чыл төнгүжеге дээр албадыныс. Почтага баарга, олбо деп чылдагааннар кагап, ынай-бээр чорудар, инвалид кижиге халаалыын түү дээр оңу. Эртken чылын «Тыва Республика», «Центр Азии» солуннарны ачаныска спонсорбиле халаска чагыдып берген үүле, бо чылын ындыг үүле түрбас-тыр аа? Че, ол-даа канчаар, үүгле кижиниң чагыдып алган солуннарын-на четче эккеп берип турар болза, ол-ла үүле-дир ийин. Чыгы берген солуннарны кижи номчуп күш четпес-тир.

Раиса ДОЛЗАТМАА.

ҮЕ БЕРГЕ-ДАА БОЛЗА...

Бистің республикада кырып-назылаан болгаш амыдырал байдалы чегей база бертик-межел (инвалид) кижилерге ачы-буян чедирер чорук үргүлчүлеп турар. Оон бир көскү чижээ караа көрбестерге октябрьның 8-те Чадаана хоорайга болуп эткен ачы-дуза чедирилгезинин акциязы болур. Чөөн-Хемчик, Сут-Хөл, Өвүр, кожууннарда караа көрбес 60 ажыг инвалидтер саналтынып турар. Оларның барык шуптузу улуг назылыг кижилер.

Кожуунуң удуртур ажылдакчылары күскү дүжүт, кышка белеткел ажылдары дээш, чеже-даа чай чок болза, караа көрбес инвалидтерге ачы-дуза чедирилгезинин акциязын деткип, дузаны көргүскен. Оны өг-бүле, ие-чаш кылдыгының төлөөчү Варвара Самбуевна Норбу база социал деткимче фондузунуң даргазы Зикавда Максимовна Күүлар удуртуп эрттиргеннер.

Аваа сес алгаш, амыдырал-чуртталгазы куду байзалаа турар кижилерге дуза чедиреринде кожуунуң удуртуп ооганнары кандыг хемчеглерни ап чорудуп турарын дыннатпышаан көрбестер фондузунуң агар саныне 100 мун рубльди шилчиткен, социал деткимче фондузунуң чиик өртектиг үлетүүр бараанларын садар туская магазинин чоокку уеде ажылдарын дыннаткан.

Баян-Тала, Хайыракан, Хендергей, Ийме суурларының чурттакчылары болгаш кожуунуң улус өскелерге киргиннеринде, бүзүрүлге черлерге база бүгү кижи келген чонга көрбестерге ачы-дуза чедиргени дээш улуг-биле өөрүп четтиргенин илереткен тур.

Ангыр ХЕРТЕК.
Чөөн-Хемчик кожуунуң караа багайлар өскүтелинин баштаан черинин даргазы.

Даржай УШТУЛАН.
Тес-Хемнің коммунал-ажыл-агыйының директору.

Чагаа килдизиниң почтазындан

СОЛУННАР ЧАГЫДЫП АЛГАШ...

Солун-сеткүүл чокта кандыг-даа кижи амыдыралдан чыдып каап болур. Бистің өг-бүлевис чангыс-даа күн солун номчуваан барбас. Ынчаар өөрени берген бис. Төп солуннар «Правда», «Аргументы и факты» база «Здоровье» журналды сентябрь айда-ла, а республиканың «Шын», «Эне сөзү» солуннарны эткен неделяда чагыттывыс. Хүннүң үнер «Шынны» суг чагыдып албаска кайын боор.

Кижи бүрүзү номчуксаар ынак солуннуг. Мен бодум «Шынга» ажылдап чораан болгаш ону хүндүлээр, номчуксаар мен. Мээн аймым-биле бе азы черле боттарының сонуургалы ындыг чүве ийик бе, мээн өг-бүлем базала бир-ле дугаарында «Шынны» сегирип алыр улус. Черле ынчаш өг-бүлеге ада-ие чүү сонуургаарыл, чүү кылырыл, ажы-төлү база-ла өттүнер боор чүве. Мен бичин турган ачамның «Хостуг арат» деп солуннуң кээрин четтикпейн манаарын база ону номчуй бергенде, кыйыларга-даа кыймыш дивезин сактыр-дыр мен. Ачамның аайы-биле ол солуннуң база дыка сонуургаан номчуур чордум.

Ам бо уеде кандыг-даа солуннар бар апарган. Үүгле чагыдып алырын билир. Ынчалза-даа солуннар чамдыкта четче келбейн баар-дыр. Чижээлээрге, 1992 чылда «Здоровье» журналды он айдан тура чыл төнгүжеге дээр албадыныс. Почтага баарга, олбо деп чылдагааннар кагап, ынай-бээр чорудар, инвалид кижиге халаалыын түү дээр оңу. Эртken чылын «Тыва Республика», «Центр Азии» солуннарны ачаныска спонсорбиле халаска чагыдып берген үүле, бо чылын ындыг үүле түрбас-тыр аа? Че, ол-даа канчаар, үүгле кижиниң чагыдып алган солуннарын-на четче эккеп берип турар болза, ол-ла үүле-дир ийин. Чыгы берген солуннарны кижи номчуп күш четпес-тир.

Раиса ДОЛЗАТМАА.

ДИҢМИРЕДИП ҮНҮП КЕЛИР

«Аңды өлүр — баглаажы артар.
Адазы өлүр — оглу артар».

Тыва улустуң бо үлегер чугаазында дыка-ла ханы утка бар. Мээн кырган-ачам шевер дээн кижи чораан. Бичин, чиге-чиге хаактар-биле аргыдаала үүвеи чок. Оон ынай узаным, чазаның ажылдай бергенде кылбазы чок кыргаңна болгай. Тыва хөгжүм херектелдерин суг бо-ла чазаан орарын сактыр-дыр мен. Бодуңуң чазаа алганы бызаанчызына ойнай бээрге, тааланчыт-ла.

Кырган-ачамның ус-шеверин дүүмам ооллун дээп алганымга өөрүп чоруур бис. Теренел бөлүктен черле бир кижи оон изин салгаар боор дээрзинге чигзинмейн чораан бис. Кырган-ачам биске бир-ле солун үүвеин хөөрей берген орар кижи. Оон мындыг чугаазы мени дыка сонуургаткан. Узаныраңдан, чазанырындан ангыла, ачаарынга дыка ынак кижи.

Кырган-ачам бирээ кыжын кодан дузаа кезип чораш, элээн орайтан калган. Айдын дүне чаныш орарга, дужунда алаакта шимээн үнген. Малмаган, ыт-куш, кижи даажыдан көңгүс өске боорга, эллеп-сингеп, көөрү-биле чеде берип-тир. Алаак черге хөй койгуннар маңнашкан, дувурээн турган. А оларның ортузунда хөлүн эрттир улуг ак койгун чорттаар олурган. Олче өске койгуннар чоокшуларын кызыдыпла турар. Ынчалза-даа демги ак койгун «шу-шу» деп хөректей каптар. Оларны элээн көрүп турган, чүүн-даа ужурун билип чадаан, хөлзетпези-биле дургеңнеп эвээ чаныпкан. «Ол та чүү деп амытан, ындыг улуг койгун кайда боор, чер ээзи чадавас, уругларым» — деп олурар чүве.

Черде эллеп ашак боор, кеззеде-ле чадаг чоруур. Бир мынчанган чери база бар. Чадаанадан шай, таакпы садып алыр дээш аттыг чоруткан кижи-дир. Чаныш келзе-ле—чадаг. Аңдың кайыл дээрге, «Ойт, уттуп каапкан-дыр мен але, чугааладым, чадаг чоруптайн деп, ол аңт аштап, суксап ат боору ол-дур» — дээш, катап баргаш эккелген.

Хөөкүй кырган-ачавыс 78 харлаң чораан, улуг үйгүзүн удуй берди. Ушкан-барган улуг кижинин ат-сывын-даа адаазы чоор бис. Оон изин салгаан оглу кажан бир шагда кырган-ачазының ат-сывын, алдар-адын диңмиредип үнүп келири магат.

Май-оол ХОВАЛЫГ.
Кундустут. Каа-Хем район.

АЖЫЛ ЧОК ОЛУРТУНМАС

Тыванын Араттың шериниң шырак хаакчызы, Хендергениң хоочун чылгычызы чораан Комбу Донгакович Доспан — хүндүлүг дыштанылгада, ам чеден харлап турар.

Алыс хаакчы, чылгычы болгаш ындыг боор, хоочунуң омак-сергээ хөлчок. Бир-ле чүвени кылган, туткан орар. Ол хостуг уениде чазаның турар. Комбунуң чазаан уур, балазы, деспи херектели коңчуг-ла шевергин. Деспизиңге тараа челбип эгелээрге, хадып турганыг. Бо берге уеде уур, бала, деспи коңга негеттингеннелен чагылар көңүдээн. Комбу Донгакович шыдаар шаа-биле кылып-ла турар. Ыраккы Арыг-Үзүү суурда чаа өг-бүле туткан Андрей-биле Ладага белек кыллыр тараа соктаар бүдүн херектел берген, чаражын, чингин канчаар ону. Уурну тыва үгулза-биле каасташ, аксын быстаннап каан. Хынамчалыг хоочун ол хөй быстаннарны та канчап ыңгжап чораан. Эттиг-сеттиг болза, ажылды кылып өөрени бээр. Андрей биле Лада кырганнарынга тараа хоортун алгаш, эки эдиниң ажыын көре бергеннер. Арыдыр соктаан тараанны өремелеп чиирге кайы хире чаагай ийик.

Чер-черде буянныг кырганнар хөй. Олар база-ла аданезин дээп, салгал дамчып келген ынак ажылларын ходдан салбастар. Комбу Донгаковичниң адазы — Доспан ирей, черле Хендерге Донгактары коңчуг шевер улус. Хендергеде агроном Суге-Маадыр Сотпанын база шевери кедергей. Ол Комбуңуң дүүмазы-ла болгай. Мен хостуг шагымда Комбу-биле хөөрежир кижи мен, солун-на ирей. Чажыргаш чоор, шээр мал өзеп турда сут арыы, дүргени дегет. Үүгле «чызыраар» кижи. Ол база-ла мергежил-дир. Молдурга дөгертип аар дээш баарымга, паш доддур эт дүлүп алган ор. «Кызыл-оол Биче-ооллуң молдургазын соп бергеш, эт алдым» —деп. Мен база-ла эт, хан бээр мен. Ол-ла-дыр, бо берге уеде соктап чиир тараалыг, быдаа кылыр эттиг, картошка, капуста — шыгжамында. Шынап-ла, кыры шимчээнге хырын тодар деп чүвени Доспан Комбу Донгаковичтен көрдүм ийин.

Кадырғы КЫРГЫС.
Улут-Хем район.

ХЕМЧЭЭН АЛЗА

Бо чылдың октябрь 10-да Кызыл хоорайның ийи дугаар чунар-бажынынга баарывыска, эвлчег маңаан улус хөй болган. Ам канчаар боор, сөөлгү кижини айтырып, оочурга турүп алгаш, кассадан билет салып алыр дээш барган. «Билет чокка эрттирип турар бис» — дээш, билет-даа бербейн, бистен 120 акша ап алды. Эвлчэм ыраан болап, кассирге барган улусту хайгаараап тур мен. Үүнү кылыр боор. Бистин соовуста-даа келген кижилерге билет бербес, акшазын ап турар мындыг.

Саазын хамаанчок чүве өртээ өскен уеде саазынга камгалга-ла ыйнаан харын. Ынчалза-даа чүүнүн келген улустан чеже акша кирип турарын хмнаары болдунмас чүве болганда, кирген акша-көпеектин чамдык чезин кассирниң эргенинде деп чүве иде.

Чүнүп келгеннериниң хөй кезин аныктар: «Даңгыыштыг кыргаан кижи чеже олурар силер, кырган. Эрте бер» —дээрге өөрүп кире бердим. Ооллларга өөрүп четтиргеним илереткеш, хеп уштур черге келдим. Бурган өршээ! Хирлиг чуттуу ческинчиг. Хеп уштур шкафчыгаш баарында сут сүстүнүп чылар. Ону аштаарын дилеп, кассирге бардым, оон өске ажылчын-даа чок болган: «Ында аштакчы чок. Илик-хеп-даа читсе, харылаваас мен» — деп бо ийин.

Чүнүп алдым. Чогум бус эки чорду. Хеп кедиш олурувуста бир аныяк оол эжинге мынчаар хөөреп ор: «Бо шуут өзүлүг «коммунизм» чунар-бажың боор, аал. Бис дөрт эр өртек-даа төлевейн, аваа-ла кылаштажып кирип келгеш, чүнүп алдывыс. Мында бергедир аа, чыт-бузунуң багайын көрем, кижи чунганзывас...»

Чунар-бажың дээрге базала хөй-ниити чери-дир. Улустүн илик-хеви читсе канчаар. Чидип-даа турар чүве шыкажыл. Ол бүгүнү болгаш арыг-силгини хайгаараар ажылчындан тургузуп, харысалганы бедидери черле чугула болгу дег. Мындыг байдал чугле ер улус чунар талада эвес, хереженнер талазында базала мындыг дээрзин кады келген улузумдан билип алдым.

Хоорайның чунар-бажыннарының ажылчыннарын, оларның ажылдаар шак-үезин таарымчалыг кылдыр кажан ажылдарын маңаа чадааш, хоорай төву кирип, чүнүп турарывыс бо. Бо чунар-бажын доктаамал ажылдаавас болган. Бир-ле чери үрелген болур. Бистің девискээрнің чурттакчылары эң хөй чер. Ынчангаш бо чунар-бажынын кажан ажылдан эгелээрин билип алыксап турар бис.

Даваазан ОНДАР.
Тудугжу.

ЧЕТТИРДИВИС

Карактарым аарып баксыраан, Кызылың карак эмчизинге бо күзүн эмнедип шаг болдум. Хөй каът эмнелгенин дөртку каңдынга эмнедип чыткан өөрүм Куку Оюн, А. Камков болгаш оон-даа өскелер ол эмнелгениң аарыг кижилериң аарын эмнедип алырынга эптиин, эмнелге ажылдакчыларының, эмчилериң аарыг кижилерге кичээнгейлиин бо-ла чугаалажы бээр турган бис.

Кижиниң караандан эткен чүве кайда боор. Алдын хүнүүн адаанга чырык өртемчейниң каас-чаражын көрүп чурттап чораан, аарыг ужуп көрбес аза багай көөр апаары дег яла чок. Ындыг човуланга таварышканнарны катап база чырык хүнүү көөр кылдыр эмнеп каан эмчилерге өөрүп четтиргенин илереткейн, кымта өөрүүр боор.

Улуг эмчи Галина Петровна, Николай Григорьевич, эмчи сестраларындан күш-ажылдың хоочуну Зоя Канчыыр-оол, Октябрина Куулар, Валентина Анукаева, санитаркалар Айлана Иргит, Татьяна Захарова болгаш оон-даа өскелернин буянын көрдүвүс, оларга бүгү назыда мөгеер бис.

Үстүнде ады кирген болгаш ады кирбээн-даа эмчилерге, эмчи сестраларына, санитаркаларга бис дег узун назылыг болурун, бажың долу ажы-төлүг чурттаарын күзеншаан, буянныар дээш четтирдивис деп катап-катап сөглекседивис.

Чамьян ТЮЛЮШ.
Кызыл район.

КҮЗЕДИМ

Хепертен аар аарыгга таварышкаш, Сүт-Хөл районуң төп эмнелгезинің халдавырлыг аарыглар эмнээр салбырынга чыдар ужурга таварыштым.

Ынчаш мени хүлээп ап, эмнеашкинин дораан эгелээн эмчилер —салбыр эргелекчизи Мерген Борисович Даваага болгаш эмнелге коллективинин өске-даа кежигүннеринге сеткилимин ханызындан өөрүп четтиргенимни илереткешаан, оларга моон-даа сонгаар улуг-улуг чеднишкиннерни, кадыкшылды күзедим.

Павел САРЫГЛАР.
Сүт-Хөл район.

АРЖААННААН СООНДА

Таңды районуң төву Бай-Хаактан ырак эвесте Уургайлыг аржааны бар. Аңаа ийи чыл улаштыр кирип, эмненин келгеш, эскергеним эпчок үүлдер дугайында бижикседим.

Аржаан дагның арга чарында, ийи өзенден агып бадып чыдар. Бир талазын ниити, өскезин нерв, чүрек, карак аржаны дээр. Аржаан бүрүзү үш-үш шоргалыг. Аваа аарыын эмнедип келген улус чүүн-даа мурнунда тайгаташкыл ээзинге чажыын чажып, чеминин дээжизин сөөнеп, аарыг-аржын эксиртип бээрин аржаан ээзинден дилеп, өргүл кылыр. Тыва өзулал-биле алырга, ол коңчуг шын. Ынчалза-даа кижи бүрүзү «Өскелерден хөй аъшчем, арага-дары чажар болзумза-ла, аржаан ээзи менче дүрген ээ көрүүр, аарыымдаа дораан эттине бээр» дээн хевирлиг бодал-биле эмнеэрттир хөй чем овалап, арагахымыс чажын турары канчаптаа чаптуг эвес. Аржаан бажында делгээн ол хамык аъш-чем аймаа чайның изиг хүннериңе үрелип каар, чыдый бээр чүве чорду. Ындыг өргүлдү аржаан ээзи чиир хамаанчок, чүдексиңер, оон ойлаар болдур ийин. «Ам канчаар чүвел, өзулал кылбас эвес?» — деп, айтырарынар магат. Бо айтырыгга харыы кылдыр Тыванын улуг назылыг кижилери аржаан-сутлар баштарынга канчаар өзулал, өргүл кылырын аныкөскенге солун дамчыштыр тайыдбырлаар, дузалаар болза эки деп санаалдыг мен.

Мээн болумуун дыннап, билип алганым аржаанга өргүл сунар бир өзулал дугайын бижип көрейн. Ол Уургайлыг аржаанынга хамааржыр. Аржаанның ийи талазынче баар оруктун белдиринде сан салыр белен чер бар. Орта баштай-ла таңды саны салыр. Ол чүл дээрге, от ужуткаш, оон изиг көзүнге артыш өрттедири-дир. Оон соонда ап чораан аъш-чеминин дээжизин бичин-бичиилеп улуг омаш иштин үс-чаг колдадыр чыгаш ол-ла көске өрттедир. Тайга-таңды, аржаан ээзинге ындыг сөп дораан чедер. Чогуур ужуруг өзулалды кылганымыз соонда, ам-на ак чаламазын азар черинге азып, аарыг-аржын эксиртип бээрин аржаан ээзинден дилеп тейлээр. Бо-дур, мын бо-даа болза, өөреди, чагыг-ла-дыр. Аржаан бажы бокталдырып, чыдылып турарывыска кайын боор. Ан-араатан, ыт-куш дойлур чер апаргай-ла. Оондаа дора, аржаанывыс чүдерен, эм-дом шынаны чиде берзе канчаар бис. 1992 чылдың сес айда канчанган ийик, аваа эмненин турган улус утпаан боор силер. Ол оваалап, чыдыдып алган аъш-чемиристи чеклелер чазарлап, дойлап турду чоп. Адыг-хайыракан, кокай-бөрү келген болза, та канчаар турган бис, өршээ бурган!

Черле кайы-даа аржаанга сан, өргүл кылыр черлерин түскайлап, арыг-шеверин сагыыры күзенчиг-дир.

Серен МОНГУШ.

ЫЯНЧЫГ ЭВЕС БЕ?

XIV Далай-ламаның Тывага келгеш, онзаланып эктаған, чонга өөрээл кылын, сан салган чери Улуг-Хем районуң Хайыракан арт кыны—Он-Кум оваазы. Овааже баар орукта чараш тураскаалды чоннуң улуг оруундан ырак эвесте эткен чайын тургускан.

Ол сүүтелдиг тураскаал амыы уеде чоннуң арагалаар, шил аксы ажылар өрү-куду чажар, туралаан-на уунче хаалаш, арыгланыр черге апар чыдары канчап-даа таарышпас деп болдаар мен. Куруг шилдер, саазын, бок каракка-чулар, могап-шылаан, узун орук эткеннер тура дүшкеш, дыштанып, сонуургап-даа көргей. Үениевес болза дээн сеткил-биле бо бүгүнү көргеш, бижидим. Хайырхан арт кыны арыглаар тускай кижи бар эвес, боданып көрээлиңер! Ажык-чарлыг уеде культуравысты арт кынындан эгелезе эки боор. Алар-Тештүг база утпаалынар шүүе!

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

◆ *Бир чүүлге хамаарыштыр*

ӨСКЕЛЕРЖЕ ЧУУЙ КАГБАҢАР

Октябрь 12-де «Шын» солунга «Ак үс, аваа саржаг дээш сагышсырал» деп материал үнген чүве. Оон автору — Раиса Сат, Чаааананың сүт заводунуң директору. Аваа допчу харыдан берип көрейн. Ол материалда чангыс-даа сан-түн чок, шын эвес-тир. Директор бодунуң үре-түннел чок ажылын өскелерже чая каап турарын номчукчуларга болгаш Раиса Саттың бодунга тайылбырлап бээрин орандажыйн.

Бирээде, 1991-92-93 чылдарда Кызыл-Мажалыктың, Чаааананың, Шагаан-Арыгның сүт заводтары рынокче чаа-ла шилчип эгелей берген турган. Оон эгелээш-ле олар боттарының бүдүрген ак саржаан дорт харылдаа-биле Кызылдың сүт заводунга дужаап турдулар. Оон-биле чергелештир олар районнар төптериниде садыларга, столоваяларга садып, эвээшбиче-даа бол орулганы киирип ап келдилер. Эрткен чылын Чаааананың сүт заводу республиканың соодулга комбинадынга 2,6 тонна саржаг дужаагын, А Кызыл хоорайның — 27, Шагаан-Арыгның — 23,4 тоннаны биске шыгжатты. 1993 чылда Кызылдың сүт заводу кезээде айытканын езугаар июнь, июль, август айларда 66,6 тонна саржагның бир килограммының-на өртээ 1340 рубль дээш дужаады. Ол уеде бистің соодулга комбинады өртектерниң чоорту өе бергенинің айы-биле бир килограмм саржагны 160, 950, 1200, 1250 рубльге садып турган бис. А Кызылдың сүт заводунуң садылараже үндүр саткан бир килограмм саржаның өртээ мынан 1800 рубль турду. Шагаан-Арыгның садыларынга болгаш инвалидтер садыларга бир килограмм ак саржаның өртээ 2200 рубль чүве. Ол уеде командировкадан чораш ону көрген мен. А мынан Чаааананың садыларынга саржаг чок турган. Соодукчу чогундан олар бистен хөйну ап шыдаваас турган. Бичелеп алган ак үзүн улус дораан садып аппаар. А бистің-биле керээ чаваа дугайында айтырыгны Раиса Сат тургуспаан. Бо чылын чангыс-даа килограмм саржаг дужаваан. Ол мышкаш соодукчу арендалап алыр тадазы-биле айтырыг тургузуп келбээн. Бистің комбинатка соодукчу-ла хос турар болза, кымга-даа арендага берип болур бис. Рынок үезинде садыгның ногумчалыг болуру — эвээнин болунуң холунда-дыр, тывынгыр-сагынгырында-дыр.

Силерни тывалар, өске пинилар дугайында айтырыг тургузуп турарынар шын эвес деп болаар мен.

Рынок үезинде сырый харылзажып, хөй санаалонал солчун, кымның канчаар ажылдап турарын, ону кандыг айтырыглар сагышсырадып турарын билип ап, ону тодарадып тургаш, керээ өзугаар ажылдаары — үеним негеллези мышкажыл. Ону кылып албайн чыткаш, даргаларга кирип, аваа хоозун чугаа кылганының ажыы чогун Раиса Сатка сүмелээр кижиндир мен. Силер материалда чугле Чаааананың бе, азы Кызыл-Мажалыктың сүт заводунуң ажылын бижип турар улус силер бе? Орта-ла билиннмейн барды ийин. Бистің соодулга комбинады Кызыл-Мажалыктың сүт заводу-биле ак үс, саржаг дужаар дугайында кандыг-даа керээ чарбаан. А Кызылдың сүт заводу бистен кургаг сүттү садып алгаш, оон-биле холушкак сүт кылгаш, хоорайның садыларына чугле эртенги шактарда садып турар.

Сүт заводтары чонну кефир, ряженка, быштак, сметана, аржы, сүт-биле багай хандырып турарын бистер билип турар бис. Республиканың соодулга комбинадының коллективи чоннуң аъш-чемиңе хамаарылганы болгаанывыста, чамдык таварылгаларда, чидиг айтырыгларны тургузуп турар бис. Бистің чаваавыс ассортимент талазы-биле контрольду тудуп турар.

Ак үс, саржагдан аңгыла, аваа үстү Тывада бүдүрбейн турар болганда, бистің комбинат ону Саян артында Красноярск хоорайдан 49 чыл дургузунда садып ап келген. Ында Россияның бир улуг заводу бар. Чыл дургузунда 165 тонна ак үстү, 319 тонна аваа үстү республиканың садыларынче ундуруп турар бис. Бистің комбинат чурттакчыларны чугле ак үс, ак саржаг-биле эвес, а курган сүт, бичин уруглар чеми, быштактар, консервалап каан эт аймаа-биле федералдыг фондунуң күсели-биле хандырып турар.

Көдээ ажыл-агыйның будуруп ундуруп турары 52—66 тонна ак үзү, саржаа-биле чонувусту канчап-даа хандырып шылаваас бис. Ынчангаш аваа немештир ак үстү Саян артындан садып ап турарывыстың чылдаганы ында. Чыл иштинде бистің соодулга комбинадывыс 170 тонна ак үстү, 320 тонна аваа үстү республиканың садыларынче, столоваларынче ундур садып турар. Бир эвес бистің сүт заводтарывыс ындыг хемчээлдиг ак үстү, аваа саржагны будуруп ундуруп турар болза, бистер оларны Саян артындан канчап бээр эккеп турар ийик бис аан. Көдээ ажыл-агыйның будуруп ундуруп турары продукциязы кажан чоннуң хереглелинге четчир, харын-даа артар кылдыр кестүп кээрге, ынчан керээ өзугаар комбинаттың соодулга шөлдерин од продуктулар-биле долдуруп, шыгжаар бис.

Маңмаа ТАСПАНЧИК.
«Росмясомолторгтуң» Тывада соодулга комбинадының директору.

КҮЗЕДИМ

Хепертен аар аарыгга таварышкаш, Сүт-Хөл районуң төп эмнелгезинің халдавырлыг аарыглар эмнээр салбырынга чыдар ужурга таварыштым.

Ынчаш мени хүлээп ап, эмнеашкинин дораан эгелээн эмчилер —салбыр эргелекчизи Мерген Борисович Даваага болгаш эмнелге коллективинин өске-даа кежигүннеринге сеткилимин ханызындан өөрүп четтиргенимни илереткешаан, оларга моон-даа сонгаар улуг-улуг чеднишкиннерни, кадыкшылды күзедим.

Павел САРЫГЛАР.
Сүт-Хөл район.

Солун кижилер дугайында

ХӨЛ СУМУЗУНУҢ КЫЗЫ

Ажылдаар өрээлимниң эжиниң кижи соктаан соонда, назы-хары дөгүй берген хөрээжен кижи бичин оол-биле кирип келди. «Мени Адаш Иргит дээр ийин, оглум» — дээш, саңдайга саадапты. Назылап кыраандаа болза, адак-бышка чиик, хөглүг, эрес чаны ам-даа хевээр көстүр, хүрең карактарында эрес-шоваа чоруктуң отчугажы ам-даа читпээн ол угбайның чүге кирип келгенин иштимде бодап олур мен. Биллингир-ле, шүлүктер эккелген боор, мооң мурнунда ооң бижээн шүлүктерин, ооң дугайында сактышкыннарны солуннардан номчаан кижи мен. «Алтай уктуг Адаш угбай бола-дыр харын» деп бодалга алзып олурумда, кижи-биле кижи чугаалажып таныжар дээривис дег, чугааны угбай эгеледи:

— Шүлүк, ырыны кожаа аяны-биле бодастаптар кижидир мен. Бай-Талга баарымга, аныяктар: «Кырган кижи бир ырыдан чогаадып каглыза, угбай. Ыолажып чораай бис. Ол сээн биске өртек чок белээн болуп артып калыр болгай» — дижир-лир. Оларны оозу шын хире ийин. Ырлар сөстери эккелдим. Бирээзин ыры кыллыр чаварынга дузалап көөрүнерем — дээш, ийи-үш шүлүктү сунду.

Ам каннаар, чоокта чаа композитор Саая Бюобе киргеш барган чүве, ооң-биле телефон дамчыштыр чугаалаштым. Ол ава дугайында шүлүктү шилип алгаш, арттырып каарын дилээш, эртен ап алырын дыннатты. Ол сөзүн ээледи-даа.

«Аът киштежип, кижи чугаалажып таныжар» деп тыва улустуң үлегер чугаазы, шынап-ла, ханы уткалыг. Угбай-биле аравыста чугаа Хемчик хемниң шапкын агымы дег шуудай берди. Көдүрбээн хөнээ чок, көрбээн, билбээн чүвезин чок, амыдыралдың ажыг дузуун амзап, аревэден партияга чедир ажыл-иштиң ангы-ангы адырларында төлептиг үлүүн кирип келген Адаш Чымановна Иргит октябрь 15-те чедеп беш харлаан.

Ол хып дээн чалыы назынында, 17 харлыг турган өлүмнүг, сес чыл чурттаан, өөнүнээзиниде кезээ мөгеде чарылган, арткан ийис ургларының бирээзи база бүрүп калган. Барык 50 чыл дургузунда бот чурттап келген, 75 харлаан кижиниң намдар-төөгүзүн каннап сонуургавас боор. Ол дээрге Тывада солун кижилериң бирээзи ышкажыл. Ооң-биле кады кирип келген оол — Менги Ооржак Кызылда күрүнеин педагогика институдунуң физика-математика факультетинин бирги курсчузу, шүлүк чогаалынга күүжү шенеп чоруур кижи болган. Ол дыл, литературa факультединиң шилчидин алырын орааллажып турар. Ол кырган-авазының 75 харлаанынга турскаавткан бир шүлүүн база көргүстү. Ол шүлүк бо:

«Ажыл-биле өөнүктежип
эртип келдиң,
Ада-чурттуң дайыны-даа,
тиилелге-даа
Амыдырал ээр-дагыр
орүктарып—
Намдарынла балалбас боор
арттырып каан.
Дуза дилээн кадарчыга
сүме кадар,
Дуржулгалыг малчын болуп
алдаржаан сен.
Арыг-чаагай сеткилиңдеп
ишчи болгаш
Алдар-аттыг ие болуп,
чурттап чор сен.
Бедик сында үүүп келгеш,
дериң чодуп,
Берге үен сактып бодап
орган дег сен.
Чеден беш хар сеңээ сөөнээн
алдын күс-даа
Четчип бышкан бүрүлерин
сенче сунду»

Бо шүлүктү номчуптарга, кырган-аваның намдар-төөгүзү капакка чуруттунуп келир.

Шыпап-ла, Адаш Иргит Бай-Тайга девискээринде Хөл сумузунга мал, тараа ажылдыг арат өг-бүлеге төрүттүнген болгаш ол чериниң аныг суун, айдыстыг агаарын тыныып, 4-5 харлыыдан-на мал соонда халбактаныр өскен. Тыва бижик чаа-ла төрүттүнүп, чалгынын хөрүп, тыва черге өскүүн, чалбыыштаныр оода, Адаш калбак мышка хүл былган, сувур баштыг ыяш-биле үжүктерин бижип эгелээн мурнакчы аревэнилерин бирээзи апарган. Мешкен-Хөл кыдыынга ажыттынган кызыл-бүлүнга арбаннарын аныяк оолдар, кыстары-биле санап, бижип өөренген. Чоорту ол үжүк-бижик билбес кижилерни безин өөредип турар апарган. Ол черге тургустунган баштайгы МЧАЭ-ниң таваан салыныга ол база идепкейлиг киришкен. Аныяк-чалыы кыс бойдустун чаяаганын езугаар Бай-Тал сумузунуң бир дугаар арбанынга хамааржыр Күрзен Уюртек-биле өг-бүлеин туткан. Ол баа-ла олут-чыдын билбес, чаа-ла хөгжүп эгелээн амыдыралдың эгелекчилериниң бирээзи турган. Орус чуртунга өөскүп үнген Ада-чурттуң Улуг дайыны аныяк өг-бүлеин оюп эртпээн. Кайызы-даа Кызыл Шеригге белек чыып ажылга кижижип, үйгу-дыш чок ажылдап турган болбайн каннаар. Ооң түнелиинде декабрь айның чыккылама соогунда башка деглиргеш, ашаа хенертен өлген. Адаштың кырынга дүмбей дүн ынчаар дүшкен. Ынчалза-даа амыдыралдың оруун уламчылап, келир үе, ургларының салым-чолу дээш бүгү назынында мөгүннелчек дерин төп келген хаыралдыг ава болуп арткан. Ол 40 ажыг чыл дургузунда (ол үениң негелдезиниде) партия кежигүнү болуп келген. Аңаа ынчан эң идепкейлиг, мурнакчы кижилерни хүлээп ап турган болгай.

1944 чыллың октябрь эгезинде Кызыл хоорайга чурттап турган Калдар-оол биле Алтай дүнмаларының келдирткени-биле найысылалга келгеш, даараныла фабриказынга ажылдап киргеш, ай планын 200 хуу чедип күүседнп, мурнакчы даараныкчыларының саныныан дүшпейн турган. Ынчан фронтуга дуза кылыр ажылдап турганындан ангыда, оюн-хоншертеге киржип, ополчен шимээшкининге идепкейлиг чоруун ол эш-ооруу-биле бараалгадып турган. Ол чылын болган улуг черин база көрген. Оларның чурттап турган бажының суг алгаш барган, курлак чедир сугну сүзүп, чүү-хөөзүн сөөртүп турган, аараан. Ол үеде суражкын турган Серекей деп эмчиге чедерге, «Арыг агаар черге алаган кижи-дир сен, Бай-Тайганче чоруут» — деп, сүмелээн. Аарыг-арыгыктын албаалы-биле Бай-Тайгага чедебергеш, райпо столовайзынга поваолап, Бай-Талга хөрээжеңнер төөгүлелин удуртуп, ол черге колхоз тургузарынга киржип, ферма өгелекчилеп, саанчылап ажылдап турган, мал аарыындан аарааш, кадыы баксыраан.

Ынчалза-даа 1957 чылдан эгелеп төрүүр хой кадаргаш, Адаш база сурагжый берген. Ол каш удаа суму, район Соведниниң депутадынга сонгудуп келген. Эки ажыл элеп чидер эвес, хүндүткелди, макталды ыяап-ла эккээр. Ол ынчангы партия обкомунун, Министрлер Төвүлелиниң Хүндүлел бижиктерин та чежени алган. Ленинград, Москва хоорайларга база каш удаа четкен. 1966 чылда Адаш Иргит Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп хүндүлүг атты алган болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединин Президиумунун Хүндүлел бижин-биле ийи удаа шаннаткан. Ол шанналдарының артындан кайгамчык ажылгыр, хөй-нинтичи, биче сеткилдиг, төптүг-томаанныг, эки мөзүг-шынаалыг кижинин аныг-шырайы хүлүмзүүп келир.

Ол амгы үеде Кызыл хоорайда чурттап олурар. Бүннинг дыштанылгаже киргеп. Хостуг үелериде шүлүк чогаадып, оларын республика солуннарынга парладып келген. Ооң шүлүктериниң чамык одуургларын тыныжып болур бис. Бай-Таллың Хөл сумузунуң сайы чараш, кылан сугнга чассып өскен ол кижи Бай-Тайга дугайында шүлүктерин дөйүү бижээн.

«Тыптып келген өскен черим—
Тыным тудуп Бай-ла-Тайгаа
Каяа-даа бол чоруурумга
Каткы-хөглүг өөрүм дужар.
Кыштын, чайның халазынга,
Кырым сынар, дадыккан мен.
Кадыр-берттиг тайга кырлап,
Кадарчылап каадыржаан мен.
Аныяк-чаш хевээр арт деп,
Алгаарга-даа бүдер эвес.
Аңжаан суглуг байлак черим
Агаары-ла арыг турзун.
Ак-ла баштыг тайгаларлыг,
Адыр салаа хемни санай
Аржаан суглуг, байлак черим
Алгап ырлап, чоргаар чор мен.

Амыдыралга истерин арттырып, ажы-төлүн эки кижилер кыдыр өстүрер дээш ажылыштың адыр бүрүзүнге чүүзүн, мага-бодун өөгүп келген Адаш угбайның Назын-оол Хертек дээр оглу «Бай-Тал» ажылагый бүдүрүлгезинде малчынап орар, уруу Ирина Серен — дээдиэ өртемниг башкы, азыраап алган уруу Күзеңмаа Салчак — Шуйда чагыога чериниң ажылдакчызы. Төлдүг кижиниң сагыжы амыраваас дижири дег, Адаш угбай урглары, оларның урглары дээш сагыш човаа, хөлзээн орар.

«Богда мунгаш, чортуп чордум,
Божа ижип, тодуп чордум.
Бо-ла шагның дидиреңчини,
Болум безин донуп ор мен» — деп, бир шүлүүнде амгы рынок үеэнинг бөгге байдалын шүлүкү угбавыс ынчаар илередип бижээн. Бүгү назынында төөгүн чериниң хөгжүлдезинге, сайзыралыга бодунун хиреша-биле буянныг үлүүн киирип келгеш, амгы үеде чогаалга күүжүн шенеп чоруур хүндүлүг, авыралдыг эргим ава, кайгамчык ажыл-ишчи ажылдакчы Адаш Чымановна Иргитке кадыкшылы, узун назынны күзевишаан, бо үүлүг ооң «Кызыл» деп шүлүү-биле доостум.

«Каалдыр хадып турар
Каа-Хемниң эрин коор бе?
Каттыраанаан кымыл аан бо?—
Кайгал, эрес тыва кыс-тыр.
Бин-Хем, Каа-Хем белдириниг
Бедик, чаагай Кызыл хоорай.
Мергеп, ишчи улус чоор
Бир дем болган Кызыл хоорай».

Сарыг-оол КУУЛАР.

Библиотека болгаш амыдырал

НОМЧУКЧУГА ТАНЫШТЫРАР

Тываның А. С. Пушкин аттыг национал библиотеказынга чылдыг-на библиотека хүннерин эрттирери чаңчыл болуп берген. Бо чылдың октябрь айның 18-тен эгелэвш 22-ге чедир база библиотека хүннерин эрттирген. Чурт-шинчилел болгаш национал литератураның киллизи бо библиотеканың бир кол киллизи болуп турар. Бистин киллизивистин ажылынның угланыышкыннары янзы-бүрү. Тыва дугайында Тываның девискээринге база Тывадан дашкаар үнген номнарны, солун, сеткүүлдерге парлаттынган материалдарны тыварлар, чыыр болгаш олар-биле номчукчуларны таныштырары кол үүл боор турар.

1993 чылдың эгезинден август айга чедир үнген бистин киллиске келген номнаэ-биле август 7-ниң «Шын» солунга «Номчукчуларны чалаа тур бис» деп үүлүг бижин таныштырган бис. Ам ол үүлге кирбейн барган чаа каш ном-биле силерни таныштырайн.

Тываның ном үндүрер чери Тываның улустун чогаалчызы С. Б. Пюрбюнүн 80 харлаанынга турскаавткан «Аян түүдүп чедип келдим» деп номун чыыкче үндүрген. Чыындыда мөгүнүнда парлаттынган «Дургунаар» деп шинии болгаш Сталин, Токага чүүүр үеде үнгелек чыткаш, хоругдаттырган «Төрээн ченим» деп номундан чогаалдарны киногеп. Бо ном 8000 кезектиг үнген.

Тываның Күрүне шанналынын лауреалы А. Даржайның «Сарыг бүрү үезинин сарыналы» деп чаа поэзия номунда сөөлгү чылдарда бижээн шүлүктер болгаш «Дириглерин ыызы» деп шүлүглели киргеп. Хамааты туружу, сеткил-сагыштын хөлзээшкини сиген шүлүктер ооң салым-чаңдының чаа талаларының байыы өскенин көргүспүшаан, төрээн черинин салым-чолу дээш дуурелин, аарышкызын база үе болгаш амыдыралдың үткүнезинин дугайында бодалыышкыннарны илередип турар. Бо ном 5000 кезектиг үнгеп.

Октябрь Түп-оолдун «Кавай черим» деп баштайгы ному үнгеп. Бо номда ынакшыл лириказы, төрээн чер дугайында шүлүктер база шүлүглелдер кирип турар. Афганистанга интернационалды хүлээлгезин күүсеп турган мөчээн Гера Балчыйның чырык оюр-хевиринге турскаавткан «Чүрек ыры» деп балладазы база киргеп.

Сеткүүл аймаандан Чогаалчылар эвилелиниң «Улуг-Хем» деп чечен чогаал болгаш политикалы-политиктиг сеткүүлүнүн 3-кү үндүрүлгези чыыкче үнгеп. Эгезинде XIV Далай-ламаның «Тибеттин Богда шажынының номалы» киргеп. Тоожулар, чечен чугаалар, шүлүктер, шүлүглелдер, бичин ургларга «Сайзанак», чаа авторларның чогаалдарын чыыдар «Дамырак-93» деп кезектелиг. Филология эртемериниң кандидады, доцент Д. С. Кууларының «Тыва литератураның төөгүзүн үечадаларга хуваарының айтыылары» болгаш ТДЛТЭШИнин литература секторунун эртем ажылакчызы Урана Донгактың «Амгы тыва шүлүктүн тургузуу» деп ажыдар сеткүүлүн «Чогаал сайгарылгазы болгаш ном саны» деп будунунда киргеп.

1992 чылда Чогаалчылар эвилелиниң чаныда «Ак-көк хемнер» деп парлалга төөг тургустуганын билир бис. «Ак-көк хемнер» деп чечен чогаал чыындызының бир дугаарын Барыын-Хемчик кожуунунуң «Хемчиктин сылдызы» типографиязында 1992 чылда 1000 кезектиг кылдыр парлап үндүргеп. Бо-ла «Ак-көк хемнер» деп чогаалдар чыындызының 2-ги үндүрүлгезин Тываның ном үндүрер чери бо чылын парлаан. Чыындыда А. Хертектин, репрессиягга таваржып чораан Монгуш Илам-Сүрүнүн чечен чугаалары база Осур-оол Монгуштун болгаш өске-даа аныяк шүлүкчүлерниң шүлүктери киргеп.

Орхон-енисейнин бижиилериниң тодарадып номчаандан бээр 100 чылынга ТДЛТЭШИ «Култегин» деп бурунгу түрк бижиктин турскаалдарының дугайында номну Тываның ном үндүрер черинге үндүргеп. Бо номда бурунгу түрктерниң орхон-енисей бижиниин чечен чогаал турскаалдарының сөзүглелдери киргеп. Амгы тыва чонунун ада-өгбелериниң амыдыралын, маадырлыг хөректерин бижээн көжээ даштарның бижимелдерин тыва дылче амгы тыва шүлүк дүрүмү-биле уран-чечен оңулгазын Тыва Республиканың күрүне шанналының лауреалы А. А. Даржай болгаш Тыва Республиканың улустун чогаалчызы Ю. Ш. Кюнзегеш кылганнар.

Тываларның улусчу эмнээшкини бурунгу үеларде тывылгаш, хөгжүп келген. Ынчалда-даа тыва улусчу эмнээшкин дугайында кандыг-бир тускай эртем ажылы-даа, ном-даа мынчага чедир бижиттинмээн. Эмчи болгаш биолог эртемниг, амгы үеде дугайда эмчи-лама болуп ажылдап турар Станислав Сереноттун «Тыва улусчу эмнээшкин» деп номун Тываның ном үндүрер чери 8000 кезектиг кылдыр парлап үндүрген. Автор бодунун номунда улусчу тыва эмнээшкинин тывылган төөгүзүнүн дугайында база дыка хөй аарыларны улусчу эмнээшкиниң аргалары-биле эмнээринин дугайында бижип турар.

«Тываның медээлери» деп парлалга биче будуурүлге чери 1915 чылда «Өзүмнер» деп сеткүүлүн 3-кү дугаарында парлаттынган Ксения Миниловамын «Ыраажы кылыг чер» деп ураанхай черинге аянчорук дугайында ажылының катап үндүрүлгезин чүгле 1000 кезектиг кылдыр парлаан. Ол-даа биче будуурүлге чери Зоя Кыргыстын «Тыва хамнаныңаялгалыг алгыжы» деп ажылын орус, тыва, англи дылдарга парлап үндүргеп.

Бистин киллис С. Б. Пюрбюнүн 80 харлаанынга болгаш Россияның И. Е. Репин аттыг Күрүне шанналының лауреаттары деп белик атты Тываның даш чонукчуларынга эң баштай тывысканындан бээр 20 чыл болганынга турскаавткан библиографтыг айтыылаарны үндүргеп.

Бо-ла бүгү номнарны, сеткүүлдерни, библиографтыг айтыыны А. С. Пушкин аттыг библиотеканың национал болгаш чурт-шинчилел киллизинин библиогравы.

Антонина САРЫГ.
А. С. Пушкин аттыг национал библиотеканың чурт-шинчилел киллизинин библиогравы.

Редакцияга харыы

ХЕРЕК ОТТУРАРЫНДАН ОЙТАЛААН

Тожу районнуң Ий суурунда хамааты Н. М. Бараанның редакцияга чоруткан материалының талазы-биле 1993 чылдың августуң 6-дагы № 146 «Шын» солунга «Меңээ кым дузалаарыл?» деп эгелиг үүл парлаттынган.

Парлаттынган үүлдүн утка-шынарын ёзугаар алырга, ында айыттынган факт-барымдаалаанны болур-чогуур-биле хынаайн, парлааны илдеп боор турар. Бо чылдың август айда-ла прокурор бидаанишкининиң ээзи Д.-Ш. Ч. Бараанның уруунуң өлгенинин фактызын болгаш чылдагаанарын тодаргайы-биле илап айыткан дынадыгны редакцияже чоруткан турган. Чагааны хынап көөрүнге үе-шак турза-даа, фактыларны хынаваан.

Ооң-биле холбаштыр ТР-ниң прокуратуразы дараазында үүлдүүлүг дынчаныры эргежок болбайн каннаар. Ооң түнелиинде декабрь айның чыккылама соогунда башка деглиргеш, ашаа хенертен өлген. Адаштың кырынга дүмбей дүн ынчаар дүшкен. Ынчалза-даа амыдыралдың оруун уламчылап, келир үе, ургларының салым-чолу дээш бүгү назынында мөгүннелчек дерин төп келген хаыралдыг ава болуп арткан. Ол 40 ажыг чыл дургузунда (ол үениң негелдезиниде) партия кежигүнү болуп келген. Аңаа ынчан эң идепкейлиг, мурнакчы кижилерни хүлээп ап турган болгай.

1944 чыллың октябрь эгезинде Кызыл хоорайга чурттап турган Калдар-оол биле Алтай дүнмаларының келдирткени-биле найысылалга келгеш, даараныла фабриказынга ажылдап киргеш, ай планын 200 хуу чедип күүседнп, мурнакчы даараныкчыларының саныныан дүшпейн турган. Ынчан фронтуга дуза кылыр ажылдап турганындан ангыда, оюн-хоншертеге киржип, ополчен шимээшкининге идепкейлиг чоруун ол эш-ооруу-биле бараалгадып турган. Ол чылын болган улуг черин база көрген. Оларның чурттап турган бажының суг алгаш барган, курлак чедир сугну сүзүп, чүү-хөөзүн сөөртүп турган, аараан. Ол үеде суражкын турган Серекей деп эмчиге чедерге, «Арыг агаар черге алаган кижи-дир сен, Бай-Тайганче чоруут» — деп, сүмелээн. Аарыг-арыгыктын албаалы-биле Бай-Тайгага чедебергеш, райпо столовайзынга поваолап, Бай-Талга хөрээжеңнер төөгүлелин удуртуп, ол черге колхоз тургузарынга киржип, ферма өгелекчилеп, саанчылап ажылдап турган, мал аарыындан аарааш, кадыы бакшыгаш кижилер кайын тывар. Ат-ла болган берге үе-ле-дир бо. Кайнаар-даа көрүнүрге, кээргел чок өртектер, кара сагыштыг рынок. Чүгле мөзүн ада-иемни өскээр бодай бербепер. Олар меңээ-даа, өске-даа уруг-ларымын ынаар-мынаар чоруудар деп сыыртавайн турарлар. Биче сеткилдиг, бөдүүн кижизиг улус чүве. Бо хамык бижээн чүүлүм — малчын болуксаан күзелинин төөгүн-биле төө кагдына берди. Ынчангаш дилээм мынаг: далашпайн, бежен мүн хире акшадан менче чорудуп көрүүр (паспортум дугаарын редакцияже чоруткан чагаамда айтып каан мен), адрезиемни долу айтып каан силер. Чоруткан акшаңар-биле Кызылче баткаш, аппарат садып алыр мен, ол чокта силерниг-биле каннап чугаалажыр мен. Чөрле ыччаш тайганыч тайгазынга, черниң черинге эң-не дыыжы кулактар хөрек болгай. Силерден кандыг-бир дынадыг алдымза, чеде бээр мен».

ӨскерГири

ЧУГУЛА

Каа-Хем суур биле Кызыл хоорай аразында улус аргыштырар № 3 автобус каш чылдар мурнунда «Восток» дижириис автобус доктаамындан школа-интернатты таварааш, Каа-Хем суурже чоктаарга, электростанцияны дорт эткеш, ынчаартагы суур төөг «Чүнар-бажын» деп доктаар черге чедер турган.

Электростанцияның девискээри улгатказш, автобустуң эргы орууи дуглапкан. Ам автобустар ол девискээрни дескингеш, катап эрги орууга — Поиголовная кузумчузун сеппер апаргаи. Эткен чылын Поиголовная кузумчузуг сеппеп турда, автобустар Пионерская кузумчулап чоруп турган. Ам база катап сеппелге эгелээн. Чамдык автобустар Пионерская а-рамызны Поиголовная кузумчулап чоруп, ай-бажы тывызбастай берген. Ынчы-биле каап чүве болза, бо ийи кузумчулап автобустар чоруурга. Каа-Хем суурнуң чурттакчыларынга таарымча чок боор турар.

Каа-Хем суурнуң девискээри улгаяып, кеҗээр Көк-Тей базрыныа хөй-хөй бажыннар, албан организация, будуурүлге черлери тургустунган.

Ынчангаш автобустуң маршруунуң Паротуубинная доктаамдан улуг орукче киирип болза эки Ак трассаның ол-бо талазынга Кызыл районуң бүгү албан черлери бар. Районуң чагыга бажыныың ортунда орук-биле (ол ынаа Шахтерская кузумчузу аараа) Таежная кузумчузунуң болгандешкен черинге автобус ветеш болгаш эргы маршруут-биле Чоорту Кызыспей кузумчузунга чоруттар.

Мынчаар автобус чоруур болза, ооңга-даа, автобус кодаамдаарынга-даа таарымчалыг болуп ийик. Бо талазы-биле Кызыл район агыргазы Пассажирлер АТБ-ниң чуруткучулары айтырыгны дарый шиитпирзери күзеңчи.

Кара-оол ООЛЧУГАШ.
Каа-Хем суур.

Кызыл район чагыргазының кичээнгейинге

ДУЗАЛАП КӨРҮҢЕРЕМ, ДАРҒАЛАР

Бистин аваавыс дөрт кыстын, бир оолдун иезин культура ажылының хоочуну Опал Агбаан-Шыырановна Шулуу Кызыл район тургустунган-дан бээр оон төөгүзүнүн Каа-Хем суурда ажылаан, чурттап чоруур. Ам ооң назы-хары хөгөткениндан ревеняже чиген, ынчалза-даа болгаш ынак хөрээ — культура ажылында өлүмге-даа кижиир чоруур.

Сөөлгү үеде бистин ынак, эргим аваавыстың чурттап орар бажыныың одалга системазы үреллеп. Ам соок бажында алды айлыг оолдуг төөгүн ыыы-биле кады чурттап орар. Оны ам дүрген кылбас болза, бо бажыңга кыштаары берге-деп келген. Ол одалга системазын септеп, кыдыын баары-биле район чагыргазынга чорууур.

Бистин аваавыс дөрт кыстын, бир оолдун иезин культура ажылының хоочуну Опал Агбаан-Шыырановна Шулуу Кызыл район тургустунган-дан бээр оон төөгүзүнүн Каа-Хем суурда ажылап, чурттап чоруур. Ам ооң назы-хары хөгөткениндан ревеняже чиген, ынчалза-даа болгаш ынак хөрээ — культура ажылында өлүмге-даа кижиир чоруур.

Сөөлгү үеде бистин ынак, эргим аваавыстың чурттап орар бажыныың одалга системазы үреллеп. Ам соок бажында алды айлыг оолдуг төөгүн ыыы-биле кады чурттап орар. Оны ам дүрген кылбас болза, бо бажыңга кыштаары берге-деп келген. Ол одалга системазын септеп, кыдыын баары-биле район чагыргазынга частан эгелээш, куске чедир каш удаа барып, дилегни кылган. Ылаңгыя район чагыргазының даргазы А. К. Бакулин аваның бажыныың одаар черн чок, соок бажында орар деп чүвеин эки билир. Ол хирезинде кыргаш кижиниң бажының кылдыын бээр хемчээн албашчыга дыка-ла хомудаардыр бис.

Кыштың чыккылама соогу, чайның изиг-халыыны-даа дивейн, бар-ла күүүм-биле дузалажып ажылдаар мен (аргыыр, даараар, өшкү, хой кадарар), шынна сеткилим-биле силерни өөрүтүрүн кызар мен. Ооң ынай оглумнуң силерниинге, ыяап-ла мээн-биле кады болурун дилеп турар мен. Кускун кара-даа бол, төлүнге ынак дижир бис. Каяа-даа чораан, оглумну сакты бээр, апаа дыка ынак мен. Ачаыс болур кижи будалып чоруп турган, бай-шыдалдыг улус уруу-биле чурттаар кижи мен дээш, оглувус үш айлыг турда каапкаш барган. Амгы үеде сураан дыннаарымга, ындыг-ла кончуг эвес чурттап чоруур болчук. Эш-өөрүм, таныырым өске-даа кижилер: «Адазы чок талду каннаар сен, азырандыга беривит, уруглар бажынынче дужаавыт, хып дээн чалыы үеңде уруг азырап эрттирериң ол бе?» — деп чемелеп, кыжыып-даа турган, тооваан мен. Оомну эргеледип, чассыдып өстүрүп чор мен.

Ам дараазында кударалдың сөстерин номчуур силер. Кулаамның чүве дыннавас болганынга мунгарап чор мен, аңаа-нем хөй ургларлыг, кайызы-даа бөдүүн ажылчын улус: алыр акшазы оранчок өөрүш, чнер-үнмес, үстүп-ле турар. Чүгле бис-даа эвес, акша-төгерин чедишпес хөй уруг-ларыглыг өг-бүлелер дыка хөй. Өртектериң кам-хайыра чок өзүп турары мунгаранчыг-дыр. Кулакка суп (ыдыртып) алырга, лааш-шимээн шупту дынналып келир тускай аппарат бар-дыр, ону салып ап көрзе. Ооң өртээ талыгыр, ынча акшаны бис ышкаш кижилер кайын тывар. Ат-ла болган берге үе-ле-дир бо. Кайнаар-даа көрүнүрге, кээргел чок өртектер, кара сагыштыг рынок. Чүгле мөзүн ада-иемни өскээр бодай бербепер. Олар меңээ-даа, өске-даа уруг-ларымын ынаар-мынаар чоруудар деп сыыртавайн турарлар. Биче сеткилдиг, бөдүүн, кижизиг улус чүве. Бо хамык бижээн чүүлүм — малчын болуксаан күзелинин төөгүн-биле төө кагдына берди. Ынчангаш дилээм мынаг: далашпайн, бежен мүн хире акшадан менче чорудуп көрүүр (паспортум дугаарын редакцияже чоруткан чагаамда айтып каан мен), адрезиемни долу айтып каан силер. Чоруткан акшаңар-биле Кызылче баткаш, аппарат садып алыр мен, ол чокта силерниг-биле каннап чугаалажыр мен. Чөрле ыччаш тайганыч тайгазынга, черниң черинге эң-не дыыжы кулактар хөрек болгай. Силерден кандыг-бир дынадыг алдымза, чеде бээр мен».

Редакцияга харыы

ДУЗАЛАКЧЫҢАР БООП БОЛУР МЕН

Солун редакциязынга амыдыралдың хөй янзылыг айтыыларын бижээн чагаалар хөйүбиле келир. Бижикчилер кымга-даа чугаалаваан сагыш-сеткилин, бодалдарын чугаалап кээр, чок болза бижээш чоруудуптар боор чүве. Моон адаанда ам номчуурунар чагааны Бай-Тайга райондан бижип чоруткан болду. Ат-сыы бижиттинмээн чүве болганда, редакцияның архивинге шыгжадып каан болуур бис, ынчалзажок бо чагаада бир-ле чүве, колла чүве — кижиниң сагыш-сеткилин, мунчулуп чоруур айтыыглары, бодаалары дээр чүве бар, ынчангаш дузалап турар кижиниң дилээн өске саазынар-биле кады шыгжап кааптар бе? Ындыг бе дээрге чагаазын ол кижи маңан турар ужурлуг, кижилерге четсин, улус ону каннаар хүлээп алыр ирги дээн бодал-биле парлаттына бээрин маңан олурары чадапчок. Алыс чагааның бижиттингениде аңаа-ла хөк бодап бижээн чүве чок деп билдинер, ынчангаш чагааны ажылдап кылып тургаш, оон сөзүглелин авторнуу-биле хевээр арттырарын бодаан бис. Бо берге үеде кижиниң сагыш-сеткилин деткиири, арга-сүме кадары чугула болгай, аңаа-ла хөк бодап, үе эрттирип бижиийн-не турар кижи болза ваи. Чөрле ынчаш амыдырал кижилерни тус-тузунда кандыг-даа айтыыглар мурнунга тургузуп келир-дир. Бо аныяк ие редакцияже бижип чоруткан чагаазының эгезинде мындыг одуургланы киргеп: «Эргим редакция, мээн бо чагаамны чыыкче парлап үндүреринерни диледим. Ат-сывымны, адрезимни биживерге эки, оон башка улус чон мени кыжырып, кочулап-хоптажып турып бээрин кончуг эки билирле болгай силер.

Бай-Тайга район».

«Экии, эргим хүндүлүг малчыннар. Кадарчы болур изиг күзелдиг аныяк бот не дилегчагааны силеңже бижип олур мен. Харым 20, оглумнуу — 2. Школага өөренип турган чылдарымда-ла, күзелим ол — малчын. Ол — берге, үнелиг ажыл деп билир болгаш оон берге, ырманыаанчыг, хаймныг ажыл-ижиниден ойталаар хамаанчок, ол мергежилге сонуургалдыг мен. Ынчангаш силерден улуг дилээм — аараала буянныг улус бар болза, мени дузалакчы кадарчы кылып ап көөрүүнерни черге чедир мөгейбишаан, дилеп олур мен. Кыштың чыккылама соогу, чайның изиг-халыыны-даа дивейн, бар-ла күүүм-биле дузалажып ажылдаар мен (аргыыр, даараар, өшкү, хой кадарар), шынна сеткилим-биле силерни өөрүтүрүн кызар мен. Ооң ынай оглумнуң силерниинге, ыяап-ла мээн-биле кады болурун дилеп турар мен. Кускун кара-даа бол, төлүнге ынак дижир бис. Каяа-даа чораан, оглумну сакты бээр, апаа дыка ынак мен. Ачаыс болур кижи будалып чоруп турган, бай-шыдалдыг улус уруу-биле чурттаар кижи мен дээш, оглувус үш айлыг турда каапкаш барган. Амгы үеде сураан дыннаарымга, ындыг-ла кончуг эвес чурттап чоруур болчук. Эш-өөрүм, таныырым өске-даа кижилер: «Адазы чок талду каннаар сен, азырандыга беривит, уруглар бажынынче дужаавыт, хып дээн чалыы үеңде уруг азырап эрттирериң ол бе?» — деп чемелеп, кыжыып-даа турган, тооваан мен. Оомну эргеледип, чассыдып өстүрүп чор мен.

Ам дараазында кударалдың сөстерин номчуур силер. Кулаамның чүве дыннавас болганынга мунгарап чор мен, аңаа-нем хөй ургларлыг, кайызы-даа бөдүүн ажылчын улус: алыр акшазы оранчок өөрүш, чнер-үнмес, үстүп-ле турар. Чүгле бис-даа эвес, акша-төгерин чедишпес хөй уруг-ларыглыг өг-бүлелер дыка хөй. Өртектериң кам-хайыра чок өзүп турары мунгаранчыг-дыр. Кулаккa суп (ыдыртып) алырга, лааш-шимээн шупту дынналып келир тускай аппарат бар-дыр, ону салып ап көрзе. Ооң өртээ талыгыр, ынча акшаны бис

ӨСКЕРГИРИ ЧУГУЛА

Каа-Хем суур биле Кызыл хоорай аразында улус аргыштырар № 3 автобус каш чылдар мурнунда «Восток» дижириис автобус доктаамындан школа-интернатты таварааш, Каа-Хем суурже чоктаарга, электростанцияны дорт эткеш, ынчаартагы суур төөг «Чүнар-бажын» деп доктаар черге чедер турган.

Электростанцияның девискээри улгатказш, автобустуң эргы орууи дуглапкан. Ам автобустар ол девискээрни дескингеш, катап эрги орууга — Поиголовная кузумчузун сеппер апаргаи. Эткен чылын Поиголовная кузумчузуг сеппеп турда, автобустар Пионерская кузумчулап чоруп турган. Ам база катап сеппелге эгелээн. Чамдык автобустар Пионерская а-рамызны Поиголовная кузумчулап чоруп, ай-бажы тывызбастай берген. Ынчы-биле каап чүве болза, бо ийи кузумчулап автобустар чоруурга. Каа-Хем суурнуң чурттакчыларынга таарымча чок боор турар.

Каа-Хем суурнуң девискээри улгаяып, кеҗээр Көк-Тей базрыныа хөй-хөй бажыннар, албан организация, будуурүлге черлери тургустунган.

Ынчангаш автобустуң маршруунуң Паротуубинная доктаамдан улуг орукче киирип болза эки Ак трассаның ол-бо талазынга Кызыл районуң бүгү албан черлери бар. Районуң чагыга бажыныың ортунда орук-биле (ол ынаа Шахтерская кузумчузу аараа) Таежная кузумчузунуң болгандешкен черинге автобус ветеш болгаш эргы маршруут-биле Чоорту Кызыспей кузумчузунга чоруттар.

Мынчаар автобус чоруур болза, ооңга-даа, автобус кодаамдаарынга-даа таарымчалыг болуп ийик. Бо талазы-биле Кызыл район агыргазы Пассажирлер АТБ-ниң чуруткучулары айтырыгны дарый шиитпирзери күзеңчи.

Кара-оол ООЛЧУГАШ.
Каа-Хем суур.

СОВХОЗ 20 ХАРЛААР

Удаваас ноябрь айда Чеди-Хем районунуң «Ак-Тал» совхоз 20 харлаар. Баштайгы чылларда оран-сава чок черге кончуг-ла берк турган Чоорту контора, гараж, МТМ салыг, чуртталга бажыныарын немежип келген. Ам анда ортумак школа, уруглар сады, клуб ажылдап турар. Ол ышкаш мал, чер ажылы сайзыраан, көвүдеп, немешкен.

Баштайгы чылын совхоз 18 мун хөйлүг турган. Олар ам 24 мун чедип өскен. Ынчаныс инектиг келген. Олар 1800 баш ажа берген. Ынчангы 150 ыстыызы мун баш ажыр өскен.

Күн черлерни шингээлип ап, ыяныгы Уюн-Ховуда улуг буганы ажылдалга киирген. Оон ажыы-биле сиген, тараазар чыл саныныа бөлүк дужүүтү өстүрүп ап турар.

Бо хүннерде совхоз ийи ангыланы берген. Ынчангаш шимээр-шимчевес хөренгинин денге үлежип алган. Кайыдаа совхоз мал чемин четчири-биле белеткеп алган. Чаа тургустунган «Хөлүк» совхозтун директору Виктор Суктеп болган. Бо ийи ажыл-агыйның малчыныры кышка удур кажа-ховаанын септеп, кыштагларында мал чемиин курлавырын тургузуп эгелей берген.

Чүльдүм ХЕРТЕК.

МИННИП ТУР БИС

1993 дугаарлыг «Шында» парлаан «Аныяктарга сөс» деп интервьюну ол солуниун корреспондентиниң Алефтина Ондар бистен ап турда, боттарыныстын ат, фамилиявысты адап бербейн чаңгыс курсчуларывыс Валерий Саржат-оол, Дагба-Доржу Донгактын адын тудуп, аараа, аргал

Республика башкыларының эртем-практиктиг конференциязы ажылын бөгүн эгелээр

ТӨӨГҮНҮ ӨӨРЕНИР

Тыва Республиканың өөредилге ажылдакчыларының «Тыва Республикага национал өөредилгениң чугула айтырыглары» деп эртем-практиктиг конференциязы бодунуң ажылын бөгүн, октябрь 26-да эгелээр. Аңаа үстүнде айтырыг талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың өөредилге министри К. И. Комбу кылыр. Дараазында Россия Федерациязының Өөредилге министерствозунуң төлөөзи болгаш республиканың Башкылар мергежили бедидер институдунуң директорунуң оралакчызы, төөгү эртемнериниң кандидады А. К. Каңзайның, ол-ла институтта национал өөредилге кафедразының эргелекчизи Ч. М. Чүлдүмнүң илеткелдери болур.

Октябрьның 27-28-тиң хүннеринде конференцияның киржикчилери тус-тус секцияларга ажылын уламчылаарлар. Ол-ла хүн Россия Федерациязының янзы-бүрү черлериниң чалаткан аалчылар Кызыл хоорайның чамдык школаларының ажыл-чорудулгазы-биле танышкылар. А 28-29 хүннеринде ол-ла аалчылар Тес-Хемниң Самагалдай, Тандының Межегей, Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга школаларының ажыл, амыдыралын сонуургап көөрлер.

Тыва Республиканың Өөредилге министерствозу 1993 чылдың май айда «Тувинская правда» солунга тыва төөгүзүн өөренириниң программазын чугаадып тургузарының конкурузун чарлаан турган. Оон кол-ла негелдези —Тываның төөгүзүн 1993-1994 өөредилге чылында өөренип эгелээри-биле конкурстуң киржикчилери боттарының бо талазы-биле чугаадып алганы программаларын министерствоже чорудары. Ол программалары бир ай хуусаада школаларга башкылар коллективтеринге сайгарар дээн болгай. Комиссияның даргазы кымыл?. Чеже кижи программазын чорутканыл? Комиссия кымнарның программазын школаларга барып сайгарганыл? Кайы школалар киришкенил? Программа чоруткан авторларга түүге харыы бербейн турарыл? Ам ындыг янзылыг айтырыглар тургустунуп келир-дир.

Конкурсту чарлаан соонда Тываның төөгүзүн өөренир программа дугайында саналонал солчуушкуннары солуннарга үнмейн турар. Бо түл дээрге ол төөгүнү моон мурнунда өөренмейн кегениниң ындыг болган деп бодаар мен. Школада ажылдап турар чамдык башкылар ону кажан-даа өөренип көрбээн. Ону школаларда-даа, ортумак өөредилге черлеринде, институттарда-даа өөренмейн турары-биле саналонал солчулгазы болбайн турар. Мен бодап көөрүмге, комиссия ийи-чангыс кижилерни деткип турбайн, элээн бодамчалыг, далаш чок өөренип көрзе эки ышкаш.

Маңза хамаарыштыр мээн бодалдарым мындыг. Бүгү назынымда көдээ школаларга ажылдап, 41 чыл иштинде төөгү башкылап келдим. Ажыы-биле чугаалаарга, Тыва төөгүзүн школага, институткаа-даа, бот-өөредилге-биле доосканым университетке-даа өөренип чорбаан мен. Ынчалза-даа ажылдап турарым Сарыг-Сеп-тиң Тока аттыг школазынга чурт-шинчилел музейин тургузар деп салган сорулгам Тыва төөгүзүн өөренириңче албадапкан түве. 27 чыл дургузунда орадажып келгеш, 5 залдыг, улуг хемчээлдиг чурт-шинчилел музейин ажыдып алдым. Ол ам күрүне музейи болу берди. Ону тургузарынга өөреникчилериң канчаар киржип келгени, киржип турары, хөй чылдарда төөгү башкылап ажылдаанымдан чыгдынган арга-дуржулгам бодумнуң бодалдарымны илередириңче албадапты.

Тыва төөгүзүн өөренириниң дугайында көдүрүп үндүрген айтырыг кончуг шын. Ону деткип тур мен. Өөредилге-кижизидилгениң национал хевирин үндезилеп тургузуп, чоннуң уттундурган, кагдынган чаңчылдарын катап эгидиринге тыва төөгүзүн школаларга, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринге өөренири чүгула дээн бодап турар мен. Ону түгле школа колдады өөредир дээр болза таарымча чок, кызыы апаар ышкаштыр.

Черле ынчаш программа тургузары — кончуг берге ажыл. Психологияны, педагогиканы болгаш бодунуң эртемни кончуг эки билир, хөй чылдарда ажылдап келген башкылар колдады киришсе эки деп бодалдыг мен. Монгуш Сендажыевич Байыр-ооллуң тургусканы концепция менээ таарышпайн барды.

Тыва амдыызында ботдогунналан, кайы-даа күрүнеден хамаарышпас даштыкы күрүне болу бербээн-не болгай. Россия Федерациязының кезин ышкажыл. Ындыг болганда Россия Федерациязының улус өөредилге талазы-биле ажылдап кылган системазынга чагыртыр, ону күүседир, хүндүлээр апаар бис. Ол түү дээни ол? Мурнай Россия Федерациязының «Ада-чурт төөгүзү», «Кижи болгаш ниитилел» деп эртемнерин өөренген соонда, Тыва төөгүзүн өөрензе эки. Россияның-даа, Тыванын-даа экономиказының, политиктиг тургузуунуң өскерлип чаартынарынга, ниитилел башкарылгазында алдагдал-частырыгларның үнүп келгенинге, бурунгаар деп-шилге-хөгжүлдезинге Тыва Россияга салдар чедирген бе, азы Россия Тывага салдар чедирген бе? Бо бирги черге турар апаар. Ынчангаш Россия Федерациязының төөгүзүн баштай өөрениптерге, Тыва төөгүзүн ханы медерелдиг-биле өөренип алырынга идиг болур. Философияның болгаш педагогиканың белениниң бертезинге, биче билириндеи долузу-биле ханы өөренип билип алырынга өөредир деп принциптеринге ол дүтжүп турар.

Тыва төөгүзүн дораан-на 8-ки, 9-ку класстарга өөредирге болдунмас. Делегей төөгүлерин өөренирин хоруваан. 6-гы класска «Бурунгу делегей төөгүзүн», 7-ги класска «Ортаакы вектернин төөгүзүн» өөренгеш, 8-ки класска «Ада-чурт төөгүзүн» өөренип эгелээр. Чаңгыс класска Россия Федерациязының-даа, Тыванын-даа төөгүзүн өөренип эгелээри таарымча чок. Кижизидилгелиг утка-шынары кудулаар. 9-ку класска Россия Федерациязының төөгүзүн өөренирин уламчылаар. Аңаа XIX вектиң төнчүзүнге чедир өөренир. Ол ышкаш «Кижи болгаш ниитилел» деп кончуг солун эртемни өөрензе база ажырбас. А Тыва төөгүзүн өөренип кириптерге, өөреникчилерге аар, берге болу бээр. Ылаңгыя орус класстарга Тыва төөгүзүнге сонуургал кудулаар.

Россия Федерациязының төөгүзүн 10-гу класска уламчылаар. Орус-япон дайыннардан эгелээш, 1939 чылга чедир өөренир. ССРЭ-ге Октябрь революциязының тиилелгезин, социализм тургузуушкунун, коммунизмче «шилчилгени», кижиге чүдүүр чорукту, оон уржуктарын өөреникчилер ханыы-биле шингээдип апкан турар.

Тыва төөгүзүн 10-гу класска өөренип болур., Өөредилге чылының бирги чартыында Тыва төөгүзүнүң бирги кезээн өөренир (1911 чылга чедир). Өөредилге чылының ийи чартыында ону ийиги кезээн өөренири-биле доостур. 11-ги класска өөредилгени уламчылаар болза улам эки. 10 азы 11-ги класска төөгү өөренирибиле ажылдап кылган программаны, өөредилге номнарын, дериг-херекселдерин ажыглаар. Ортумак өөредилге черлеринге ыяап-ла өөренир төөгү херек. Өөредилге-кижизидилгениң национал хевириниң системазын ажылдап кылган турда, Тыва төөгүзүн билбес ортумак эртемнигкижини, аныяк башкыны бедик мергежилдиг башкы деп саналы таарымча чок апаар. Бир эвес 8-ки азы 9-ку класстарга ону бакка-сокка өөредип кааптар болза, ортумак өөредилге черлеринге катап өөредирге таарымча чок, сонуургал кудулаар, бодунуң үнезин чидириптер. Чаңгыс класска өөредилге чылының дургузунда неделяда 2 шак кылдыр өөредир болза ажырбас деп бодаар мен.

Монгуш Сендажыевич Байыр-ооллуң [illegible] ын төөгүзүн үе[illegible] чарып, школага е[illegible]р бөлүктээнинге [illegible]ышпадым. Қаңды[illegible] чурттап эрткен [illegible] үе-чадаларын кым-даа өскертип, даап бодап шыдавас, ындыг эрге чок. Тыва төөгүзүнүң бирги томунда төөгү эртемниниң кандидады Монгуш Хүргүл-ооловичиң Маңнай-ооллуң школага өөренири-биле бижээни биче хемчээлдиг өөредилге номунда бижип көргүскениниң 1911 чылга чедир үе-чадаларын хоолгалап алган-дыр. Чоннуң көжүп чораан черлери, чагырга байдалы болгаш 'аймак тургузуу. Чоннуң ажыл-агый болгаш амыдырал байдалы, чоннуң бурунгу культуразының төөгүзү деп үе-чадага бөлүктээшзин артык түве-дир Тус-тус үе-чадалап аңгылавайн ону өөредип тайылбырлаарга өөреникчилерге чедингир, билдингир болгаш ханызы-биле шинтээдип алыр. Чижек кылдыр А. С. Самсоновтуң удуртулгазы-биле тургустуунган «Ада-чурт төөгүзүн» өөренириниң программазын көрүп көрээлиир. «Киев Русь болгаш көшкүн аймактар» деп теманы өөренип доосканы-ла, «Киев Русьтуң амыдырал-чурттарлагазы болгаш культуразы» деп темага кичээлдер эрттирерин көрген-дир. «XIV-XVI векторде Русь болгаш оон кожалары» деп бөлүк темаларны эрттиргеи соонда, «XIV-XVI векторде Русьтуң амыдырал-чурттарлагазы болгаш культуразы» деп темага кичээлдер эрттирерин ам бо чылдың чаа программазында бижип көргүскей-дир. Боттуг амыдырал-да болуушкуннарның утказын, бүдүүжүн болгаш сайзыралын ол-ла хевээр тайылбырлаар деп бижип турар хирезинде, чоннуң көжүп чораан черлерин, чагырга байдалын болгаш аймак тургузуун, чоннуң ажыл-агый болгаш амыдырал байдалын тус-тус үе-чадалардан аңгылап каапкаш, өөредилгениң төнчүзүнде өөренир тускай бөлүктер кылдыр чарганы философчу тайылбырлаашкынга, үзел-бодалдарга чөрүшкек болу берген-дир.

Бо курсту өөренип турда, эрте-бурунгу шаг, ортаакы вектер, чаа төөгү болгаш эн чаа төөгү деп чадалар база таваржыры чайлаш чок, түге дизе төөгүнүң ниити уг-шин ындыг турган. Делегей төөгүзүнүң ниити уг-шиинден Тываны үндүрүп каптып болбас. Тыва чон Моол, ССРЭ болгаш бурунгу культураныи төөү Кыдат ышкаш улуг күрүнелер-биле дорт харылзаалыг турган.

Тыва төөгүзүнүң талазы-биле 5-ки класска чечен чугааларны өөредир. Бо база-ла менээ таарышпады. Мурнуку чылдарда 4-кү класска «ССРЭ дугайында чечен чугаалар» деп курсту өөренип турган. Ол курс өөреникчилерге сонуурганчыг эвес, башкыга кедергей халалыг, берге, тайылбырлап, өөредириңге таарымча чок турган түве. Баштайгы амыдыралдың община тургузуундан эгелээш, сайзырангай социалистиг күрүнени тургузуп алганы бөгүнгү амыдыралга чедир көргүскен турган. Ол-ла төөгүнү 7, 8, 9, 10 класстарга катап өөредир турду. Карталар, кино-чуруктар, көргүзүг материалдары база-ла дөмей. Ортумак школаның 4 клазынга өөредилге материалы түгле ады өске турду.

Тыва дугайында чечен чугаалар дивейн, 5-ки класска «Төөгүте капсырылга» деп курсту өөретсе кандыг түвел? «Преподавание истории в школе» деп № 1 1993 чылда үнген журналдың 41 арнында Н. Г. Петровның «Курс введения в историю» деп программазын 5-ки класска өөредир болза черле таарымчалыг-дыр. Ында ажыглаар литературадан эгелээш көргүзүг материалдарын бижип каан. Ол ышкаш экскурсияга болгаш оюнларга шактарны кирген. Практиктиг ажылдар база бар-дыр.

Монгуш Байыр-ооллуң бижээн программазын тыва литература кичээлдеринге кичээлден дашкаар номчулга программазынга киирип, 5 класстан 11 класска чедир ажыглап болур ышкаш. Улустуң аас чогаалы болгаш тоолчургу чугааларын 30 шакка планнап каан. Өөредилге чылының чартыы аңаа эрте бээр-дир. Тыва литературага номчулга кичээл ыщкажыл, тыва календарь дээш 12 шак деп каан-дыр. Башкы өөредилге чылының бир улдунунуң дургузунда тыва календарь азып алгаш, кичээл эрттирип кээрге, өөреникчилерге солун эвес, үне чок болу бээр-ле болгай. Бо черле таарышпас, программада оюнлар, экскурсиялар, практиктиг ажылдар, өөреникчилериң боттарының киржилгези чок-тур. Делегей төөгүзүн өөренип, рынок харылзааларынче кирип, даштыкы чурттар-биле экономиктиг-даа, культураның-даа харылзаазын туда берген тыва чоннуң ажы-төлү Н. Г. Петровның программазы-биле өөренир болза, делегей-даа, Ада-чурт-даа, Тыва-даа төөгүзүн ханызы-биле өөренип билип алырына кончуг ажыктыг белеткел ажылы, улуг өөредиг болуру чугаажок. Ынчангаш Тыва төөгүзүн школага, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринге өөредир деп саналдыг мен.

Совет, партия ажылдарынга, колхоз, совхозтарга болгаш өске-даа албан организацияларга ажылдап чораан, оон кандыг-ла-бир чылдагаан-биле ажыл чок арткан эштерге түгле методистээр, инспекторлаар эвес, а школаларга башкылаар эрге бербес, оларны башкы ажылынга албас болза эки.

Достай ИРГИТ.
Улус өөредилгезиниң тергини, улуг башкы, Россия Федерациязының школазының алдарлыг башкызы.

БОДАЛДАРЫМ, САНАЛДАРЫМ

1993 чылдың август 20-де үнген «Шын» солунга «Тыва Республиканың национал школазынга өөредилгенин утказын чаартырының концепциязы» деп түүл үнген. Ону Тываның Башкылар билин бедидер институдунуң директорунуң оралакчызы, төөгү эртемниниң кандидады Алдын-оол Каңзай ажылдап кылган. Ук материалды башкыларның август хуралынга уткуштур парлаан. Ынчалза-даа Чөөн-Хемчиктин башкылары август хуралынга ону эвес, Тыва Республиканың өөредилге дугайында хоойлузунуң телевиделин чугаалажып көрген. Ол шын болган, түге дээрге баштай кол документини сайгарып, чугаалажып, хүлээп алгаш, оон сөөлүнде ону боттандырарынче угланган, немелде документилерни хүлээп алыр ужурлуг. Ол түүлүн кысказы-биле концепция деп бижидим. Концепцияда бистиң республиканы өске республикаларга деңнээрге, өөредилге дугайында чугаа кончуг ооруп чоруп турар деп бижээн кончуг шын. Өөредилге дугайында айтыыглары чазак деңнели-биле көргеш, даруй шинтпилээри түүл. Ону номчаан болгун кижиге национал школа деп түүл деп айтыыг тургустунуп келги дег. Бисте, тыва, орус, ийи чөөриниң школалары бар болгай, орус школа национал школа болбас бе? Орус болгаш орус дыл кырынга чугаалаар өөреникчилер национал деңнескээр аайы-биле тыва өөреникчилерниң өөренир түүлүн өөремес бе? Түүвени нарыыдадып турбайн, билдингирибиле, тыва, орус школа дизе кандыгыл?

Өөредилге РФ-тиң өөредилге талазы-биле күрүне политиказындан дашкаарлавас болгаш өөредилгениң деннели оон кудулавас болур ужурлуг дээни кончуг чөптүг. Дараазында түүлдерни кижи түүлдүгзүнүп, деткип номчуур чорду.

— Орус болгаш даштыкы дылдарны база ол ышкаш эртемниң болгаш техниканың амгы чеднишкиннерни шингээдип алырынче орукту ажыдып, билиглерниң эге үндезиннерин салып турар «математика, информатика и СТ» «астрономия», «химия», «физика», оон өске-даа эртемнерни өөредирин «янзы-бүрү» чылдагаанар-биле кызагдаарын, кызыгаарлаарын болдурбазы концепцияның база бир кол принципиниге киирип турар. Ол хирезинде өске бир черде бо принципте удурланышкак түүл база бар. Эртем бүрүзүнүн өөредилге программазында база номнарында билип, сактып алыры берге, дораан уттундура бээр, амыдыралга барыкла хереглеттинмес артык түүлдер эвээш эвес дээрзи чажыт эвес. Оларга чамдык дүрүмнер, формулалар, теоремалар хамааржыр. Оларны өөренириңге көрүүнүн үе-шактыг национал-девискээр компонентиниңге чарыгдап болурун айтыкан.

Дүрүмнер, формулалар, теоремалар, көдүүнде математика, физика, химия эртемнериниңде бар. Олар бот-боттарынга тудуш харылзаалыг болгай. Программаны, номну өскертпейн, оларны ап казары берге. Өске талазында, ындыг эрегелээшкиннерден ол эртемнерге тыва өөреникчилериниң билириниң деннели чыдып калырының барымдаазы тургустунуп келир. Бистиң өөреникчилеривистиң Тывадан дашкаар техниктиг өөредилге черлеринге өөренирингe шаптыктыг түүл база тургустунуп кээп болур. Оларны программадан уштурунуп орнунга, ындыг дүрүмнерни, формулаларны, теоремаларны ханы тайылбыр, шынзыдылга хереглевейн, аңаа хүлээп алыр дээн болза ол өске херек-тир.

Көдээ черлерде даштыкы дыл өөренип турар школалар санныг боор деп бодаар мен. Оон шактарын ажыглап база болуп чевилиг.

Концепцияга чамдык тодаргай түүлдерни айтыры чугула. Тос класска Тыва төөгүзүн 68 шак өөредир дээни ышкаш, өөредилгениң утказын чаартырда улуг белеткел ажылдары негеттинер. Хөй вариантылыг өөредилге планнарын программаларны ажылдап кылыры чугула. Ынчалзада бистиң өскертип болбас. Федерацияны-биле өөредир эртемнерни барымдаалар көөр чугула. Бо талазы-биле чамдык ажыдыышкыннар өөредилге планнарында бар. Чижээ, 1993 өөредилге чылының планында бирги вариант 10 класска, «Алгебра и начала анализа» деп эртемге программада ийиги чартык чылда неделяда 3 шак көрдүнген түрда, 2 шак кылдыр кызырган, азы 18 шакты ол эртемге чедир өөретпес кылып каан. Тываның төөгүзүн азы географияын өөредир дээш математика ышкаш эртемнериниң шагын кызырганы чөптүг эвес деп саналар мен.

Башкыларны белеткээри, өөредири — хүнүн чугула айтырыгларының бирээзи. Методиктиг сүмелер Тыва төөгүзүнге, географиязынга негеттинип турар. Өөреникчилерге «Тываның төөгүзү, географиязы» деп планга программага дүгжүп турар номнар хүну-биле херек. Олар тыва дыл кырынга, өөнүг көргүзүг чуруктарлыг болуру күзенчиг. Амгы үеде башкыларның болгаш өөреникчилериниң ажыглап турары В. А. Гребневаның, К. О. Шактаржыктың «География Тувинской АССР», М. Х. Маннай-ооллуң «История родного края» болгаш «Тува в эпоху феодализма» деп номнардан өске дузаламчы кылыр ажыглаар литература кеңээ черлерде шуут чок болуп турар. Тываның төөгүзүнге хамаарышкан [illegible] ханызы кылыры Л. П. Потаповтуң «Очерк народного быта тувинцев» деп номун катап ундурери артык эвес деп бодаар мен. Каңдыг-даа эртемнерге теманы көрүп турган өөредилгени тыва улустуң амыдыралы-биле холбаары чугула дээнин деткиир мен. Ол түгле башкының чогаадыкчы, сагынгыр, тывынгыр чоруунан хамааржыр. А. Каңзай М. Б. Кенин-Лопсаңның «Тыва чоннуң бурунгу ужурлары» деп ам-даа чырыкче үнмээн номун сүмелеп турар. Ону өөреникчилерге, башкыларга болгаш чонга четчир, хөй санныг кылдыр парлаар болза эки-дир. База ол ышкаш К. Б. Салчактың, Л. П. Салчактың «Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези» (1984) деп номун чаа немелделер-биле үндүрерин амыдырал негеп келген.

Концепцияны чаңгыс эртемниң ажылдап кылып кааны өөрүнчүг-дүр. Ынчалза-даа ону оон удуртулгазы-биле хөй кижи демнежип кылган болза, оон-даа эки турган. Ындыг-даа болза, кижи ону ББИ-ниң эртем-методиктиг чөвүделинге чугаалашкан боор деп бодайлыр мен. Күш-ажыл, хөгжүм, уран чурулга программаларын национал-девискээр компонентини өөренириниңче шуут долузу-биле угландырар деп саналдыг мен. Чанчылдарны, езулалларны шингээдип алырын тыва литератураның класстан дашкаар номчулганын болгаш эге класстарга номчулга кичээлдериниң программаларынга аралаштыр немелде кылдыр киирзе кандыгыл деп бодалым база бар. Ынчал келирге ол өөредилге номнарынга кол өөренир түүлден эңгыда, национал чанчылдар, езулалдар өөренир түүлдерни база киирери чугула апаар. Эрги чанчылдарны ийи бөлүкке чарар ужурлуг. Шажын-чүдүлгеге хамаарышкан чанчылдар. Чижээ, мал ыдыктаары, янзы-бүрү дагылгалар, 7 болгаш 49 хонуктар эрттирери, сан салыры, чажыг чажары, оон-даа өске.

Шажынга үндезилеттинмээн, чоннуң ниити культуразындан үнген чанчылдар база бар: мейдилежири, байырлажыры, чугаа культуразы, олурарының культуразы, чемненириниң культуразы, чанчылдар культуразы, долгандыр турар бойдусту камгалаарынче угланган чаагай өскүлдер дээш, оон-даа өске. Шажынныа төөгүзүн Тыва төөгүзүнге өөренир ужурлуг. Ынчангаш шажынга үндезилеттинген езулалдарже, чанчылдарже улуг ханылаан хереэ чок боор. Түге дээрге РФ-тин Өөредилге хоойлузунда ол дугайын база айытканын билир бис. Кижиниң чүүүр-чүдүзи оон хостут эргези болгай. Өске талазында, республиканың девискээринде шажынчүдүлге катап тургустунуп, бодунуң салдарын чонга чедирип эгелей берген. Чон шын сеткилиг-биле чүдүп эгелей бээр болза, оларның ажы-төлү база ынаар чайгаар, кандыг-даа өөредилге чокка угланы бээр. Хүрээ-хиттин ындыг улуг салдарын төөгү бадыткап турар болгай. Түге шын сеткилиг-биле чүдүп билир херек. Өөредилге, кижизидилге ажылынга база бир уг-шиг, даянгыыш тургустунуп келгениңе өөрүп, ону деткип тур мен. Оон орнуу ажык болзуурам.

Оолак ДҮЛҮШ.
Хөндергей ортумак школада башкы.

Төрүттүнгей хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ачавыс **Очур-оол Лопсанович МОНГУШ** бо чылдың ноябрь 1-де таптыг-ла 70 харлаар. Ол бодунуң амыдыралының бүтү чылдарының иштинде үүнү көрбээн дээр! Бодунуң он бир ургуларын болгаш ийи кыс думмазын азырап, төлептин-биле кижизидип, амыдыралдың улуг оруунче киирип каан. Ачавыс кадыг-дошкун репрессияның кара сагыштыг шиитклиг-даа, амыдыралдың өөрүшкүзүн-да көрүп эртип, арат лонунга ачы-буянныг ажыл-ижин кылып чорду. Ол — бистиң Өвүр черге эң баштайгы садыг ажылдакчызы бооп турар. Амгы үеде Хандагайты суурда чурттап, хөй-ле ажы-төлүнүн аразында аас-кежиктиг чурттап, оларга бодунуң үнелеп четтинмес ачы-дузазын өдирип чоруур.

Бистер, оон хөй санныг ажы-төлү, утбазы болгаш кыс думмалары, шуптувус, оон төрүттүнген хүнүн таварыштыр сагыш-сеткиливис ханызындан байыр чедирбишаан, моон-даа соңгаар бистеринің аравыска үр чылдар чурттап, кан дет кадыкшылдыг, өөрүшкү-маннайлыг болуруун күзеп тур бис.

Угбазы Чамзыр Норжун, уруглары — Света, Клара, Тамара, Мария, Орлов, Күдер, Хаймаа, Мерген, Шолбан, Намчал, Маннай; күдээлери — Карыма, Николай, Аркадий, Игорь, кенээттери—Дина, Римма.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

Бистиң улуг честевис **Николай Салчакович АДЫГ** октябрь 28-те 40 харлаар. Ол чоңга эң-не чугула ажыл-ишти бүдүрүп, харылзаа шугумунда ам моон-биле 15 чыл иштинде ажылдап турар. Бодунуң мергежилинге бердинген, ак сеткилдиг ажылдап чоруур. Ындыг боорга бистер честевисти хүндүлээр-даа улус бис.

Честевистиң 40 харлаанын таварыштыр түүктиң ханызындан изиг байыры чедирип, ажыл-ижинге ам-даа улуг-улуг чеднишкиннерлиг болурун, амы-хуу чуртталгазынга аас-кежинин күзеп туй бис.

Оон Арысканда чуржулары, кенээттери, а ол ышкаш Кызылда хеймер чуржузу, күдээзи, бичии Арисаана.

Чарлаалдар бюрозу

КВАРТИРА КЫМГА ХЕРЕГИЛ

Кызыл хоорай чанында Сукпак суурда Тиилелгениң 40 чылы кудумчуунуң 1-ги кварталында, № 5 бажыңның чазгайжыды кылдынмаан болгаш хуужуттунган 1-ги квартиразын салып тур бис.

Долгаар телефоннар №№: ажыл үезинде — 4.11.66, ажыл соонда — 3-00-19.

● ● ● ● ● ●

СЕМИНАР-ӨӨРЕДИЛГЕ

Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң медицина профилактиказының баазазынга 1993 чылдың октябрь 30-ден ноябрь 3-ке чедир биоэнергетика, парапсихология болгаш улусчу эмнээшкин аргазының талазы-биле семинар-өөредилгени эрттирерин чарлап тур.

Ол семинарны эрттирери-биле Курган хоорайның шажын сүзүглелинин катап тургустунуушкун Төвүүнүн удуртукчузу, биоэнергетик, улусчу эмчи **Ирина Александровна КОЗЛОВАНЫ** чалаан. (Ол, Джуканың школазын доосканы, медицина институдунуң чанында Экстрасенсорика болгаш психоэнергетиканы Москвада дээди школазын доосканы дээн эртемниг, гипноз мергежилдиг болгаш дыннакчыларны өөредир эргелиг).

СЕМИНАРНЫҢ ПРОГРАММАЗЫ

1. Парапсихологтуг салдар чедирериниң ниити системазы.
2. Хостуг тынарының мергежили, «Ребёфингтин» системазы.
3. Гипноз болгаш организмге оон салдары.
4. Рэйке, ол арга-биле эмнээринин мергежили.
5. Чөөн чүк медициназының арганарын ажыглаш, аарыгларны эмнээр ажылдар.
6. Голодинамика. Угаан-бодал-биле ажыл. Ырактан эмнээри.

Семинарга өөренири төлевирлиг. Дыннакчыларга тускай шынзылганы тыпсыр болгаш эргежок чугула методиктиг номнарны алыр.

Долгаар телефон № 3-69-60.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

БАЙЫРЛАЛЧЕ ЧАЛАЛГА

Чеди-Хөл районунуң «Ак-Тал» (мурнунда Жданов аттыг) совхозунуң үндезилеттинип тургустунганындан бээр 20 чыл оюн демдеглээр байырлыг ужуражыышкынны бо чылдың октябрь 29-та эрттирерин чарлап тур. Ынчангаш бо совхозка эрткен чылдарда ажылдап чораан кижилерни, специалистерни, а од ышкаш республиканың аңгы-аңгы черлеринде чурттап турар бүгү чаңгыс чер-чурттугларымыстың төрээн совхозунуң байырлалынга кээп киржириңче чалаа тур бис.

БАЙЫРЛАЛДЫҢ ПРОГРАММАЗЫ:

1. Ужуражыышкынның байырлыг ажыдыышкны — 10 шакта.
2. Спортчу маргылдаалар:

а) Эн шыырак 64 мөге хүрежи;
б) Хол бөмбүүнге маргылдаа —2 шакта;
в) Чалаг чарышка маргылдаа —2 шакта;
д) чалаг чарыш — 2 шакта;
г) аът чаржы — 4 шакта;
3. Байырлал концерти — 17.00 шакта.

ШАННАЛДАР: шүүлген мөгеге —аът, үжүүрлешкен кижиге —сарлык молдургазы; 3-4 черлерни алгаларга — ирт, серге; эрткен аътка — ирт, ийиги чер дээш — серге, үшку чер дээш—хураган; волейболга тиилээн командага—ирттер; чалаг чараш тиилехчилериңе —ирт, серге болгаш хураган.

ОРГКОМИТЕТ.

◆ ◆ ◆ ◆ ◆ ◆

Кызылдың Доңмас-Сутда үш өрээллиг, чунар-бажыныг, времянкалыг, улуг огородтуг бажыны садып тур мен.

Адрези: Доңмас-Сут, 16, тел 3-93-58. Туралаан шакта кээп болур.

Милицияның биче сержантызы Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң чанында ОМОН салбырының командири

Суге-Маадыр Октунович ДАМБАНЫН

албан-хүлээлгезин күүседип турганының үезинде амыдыралының 21-ги чылында амы-тынындан чарлып, мөчээнин Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозу дыннатпышаан, оон дөргүл-төреллериңе болгаш чоок кижилериңе ханы кажыдалды илередип тур.

КИНО

ОКТЯБРЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Талдар кудумчузунда шулбустар» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ: «Мунгаралаашкын»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Өлүм уран аргазы» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бажың кырында чечектер» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Өжээн негекчизи» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 18.50 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соңбанк» № 363505.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДӘӘДИ СОВЕДИ болган ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУН РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчылары), В. М. Сат, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; челген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, иштилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн баргында — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостут чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттингей.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның, авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айытканын фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 19.850. Индекс 54240. Чагыг 202.